

MAARTEN DUIJVENDAK

Rooms, rijk of regentesk

DR M.G.J. DUIJVENDAK

Rooms, rijk of regentesk

ELITEVORMING EN MACHTSVERHOUDINGEN

IN OOSTELIJK NOORD-BRABANT

(CIRCA 1810-1914)

HET NOORDBRABANTS GENOOTSCHAP

'S-HERTOGENBOSCH · 1990

Promotoren: Prof.dr. Th. van Tijn,
Faculteit Letteren, Rijksuniversiteit Utrecht.
Prof.dr. A.J.A. Felling,
Faculteit Sociale Wetenschappen, Katholieke universiteit Nijmegen.

© copyright 1990 Maarten Duijvendak.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilms of op welke andere manier dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Uitgave: Het Noordbrabants Genootschap, Den Bosch, culturele vereniging in Noord-Brabant (073-139484).

Productie: Drukkerij Verhaak B.V., Grave.

Ontwerp Omslag en Titelpagina: Fons van der Linden GVN.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Duijvendak, M.G.J.

Rooms, rijk of regentesk: elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant, circa 1810-1914 / M.G.J. Duijvendak. - 's-Hertogenbosch: Het Noordbrabants Genootschap.

Ook verschenen als proefschrift Utrecht, 1990. - Met lit. opg., reg.

ISBN 90-70814-39-0

SISO nbra 938 UDC 316.344 (492.93-11) "1810/1914"

Trefw.: elite; Noord-Brabant; geschiedenis; 1810-1914.

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt door financiële steun van de Gemeente 's-Hertogenbosch, het Huender-Aalbers Fonds, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, de mr Paul de Gruyter Stichting en enkele particulieren.

Abstract

The shaping of the elites and the balance of power in Eastern Noord-Brabant 1810-1914.

This study examines the changing composition of financial and political elites and the development of powerrelations in the Dutch province of Noord-Brabant.

Explanations for the relative stability and homogeneity in the period before 1895 are sought in the relations among those elites. Explanations for the subsequent change are sought in long-term and short-term, national and regional developments. The analyses are based on network-approach, prosopography, the analysis of social-capital and a description of the political process in the region in selected periods.

Deze studie is één van de eerste resultaten van een langlopend onderzoeksproject van de afdeling economische en sociale geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht. Uiteindelijk doel van dit project is een integrale geschiedschrijving van oostelijk Noord-Brabant tussen 1770 en 1914. Ik kon aan dit projekt deelnemen door een 4½ jaar durende part-time aanstelling als wetenschappelijk assistent bij de Faculteit Letteren te Utrecht.

Vóór in dit boek wil ik degenen bedanken die in belangrijke mate aan de wording hiervan hebben bijgedragen. In de eerste plaats denk ik daarbij aan mijn promotor prof.dr. Th. van Tijn en mijn begeleider dr. G.M.T. Trienekens. Hun adviezen, kritieken en aanmoedigingen waren een grote stimulans bij de tot standkoming van het werk. Prof.dr. A.J.A. Felling, van de Katholieke Universiteit Nijmegen, mijn tweede promotor en drs. Th. van de Weegen waren belangrijk voor de netwerk-analyses in dit boek. Walther van Halen bedank ik voor de vele gesprekken over ons beider onderzoeksgebied. Hem en drs. L.A.C.A.M. van Rijkevorsel ben ik erkentelijk voor veel suggesties.

Ik wil hen en voorts dr. H.D. Flap, dr. M. Prak, mevr. drs. M.E.B. van Ophem, mevr. drs. D. Verhoeven, dr. H.M. Weesie en mijn vader bedanken voor het lezen en becommentariëren van (stukken van) het manuscript. Op veel punten kon ik profiteren van hun inhoudelijke en stilistische aanwijzingen. Mijn broer Han bedank ik voor zijn hulp bij de Engelse 'summary' en John Stohr voor het tekenen van de kaartjes. Jan van Muilenkom en Stan Verhaak wil ik bedanken voor hun bemoeienis met het uitgeven en drukken van het boek.

Tijdens het onderzoek heb ik de medewerking van veel mensen ontvangen. In mevrouw P. Leget van het Rijksarchief in Noord-Brabant wil ik al de medewerkers van documentatiecentra, bibliotheken, gemeentesecretarieën en de rijks-, streek- en gemeentelijke archiefdiensten die ik heb bezocht bedanken. Aanwijzingen en materiaal mocht ik verder ontvangen van de heer E. Geveart te Loon op Zand, dr. A. Kappelhof te Den Bosch, prof.dr. P.M.M. Klep te Nijmegen en de heer J.J.M. van der Voordt te Beugen. De Nederlandse Unilever Bedrijven b.v. waren zo vriendelijk mij toegang te verlenen tot hun archieven.

Mijn ouders bedank ik voor de kansen en steun die ze mij hebben gegeven en voor hun hulp bij het samenstellen van het register. Ik heb ook veel reden mijn vrienden te bedanken. Ik doe dat mede voor het ongeduld dat ze de afgelopen jaren hebben getoond. Het is dan ook dankzij Annemieke van Ophem, Carin van den Berg, Caroline van Eck, Gerrit Schmieman, Ingemette Niekerk, Jaap Jansen, Jeroen Weezie, Joost Latiers, Karin Maus, Lizette Rosenboom, Loes Bakels en Marjolein Minks dat ten slotte de laatste zinnen van dit boek zijn geschreven.

Inhoud

A INLEIDING	
1 Probleemschets	7
2 Theoretisch en methodisch raamwerk	10
2.1 Historische elitestudies in een stroomversnelling	10
2.2 Noord-Brabant en de geschiedenis van zijn elites	12
2.3 Perspectieven op macht en elite	16
2.4 Definities, vraagstelling en onderzoeksopzet	20
3 De maatschappelijke ontwikkeling in oostelijk Noord-Brabant	24
3.1 De regio en haar bevolking	24
3.2 Bevolking en bestaan in beweging	26
3.2.1 De verkeerssituatie	26
3.2.2 De landbouw	28
3.2.3 De nijverheid	32
3.2.4 De bevolkingsgroei	36
3.3 De maatschappelijke verhoudingen	38
3.3.1 Armoede en sociale ongelijkheid	38
3.3.2 De politiek-bestuurlijke verhoudingen	40
3.3.3 De ontwikkeling van de politieke krachten	41
3.3.4 De institutionele groepsvorming	43
3.4 Samenvattende karakterisering	45
B DE SAMENSTELLING VAN DE ELITES	
4 De financiële elite	47
4.1 De rijksten	47
4.2 De welgestelden in de Franse tijd, 1810-1813	48
4.3 De verkiesbaren tussen 1823 en 1839	51
4.4 Een regionaal overzicht uit 1844	54
4.5 De hoogstaangeslagenen in de periode 1848-1910	56
4.6 Het vermogen bij de dood, 1880-1885	59
4.6.1 De baten, schulden en saldi	59
4.6.2 De bestanddelen van het vermogen	60
4.6.3 Het onroerend goed	61
4.7 De ontwikkeling van de financiële elite, 1810-1910	62
5 De elite als netwerk van bestuurders	64
5.1 De bestuurders	64
5.2 Over methode en materiaal	64
5.3 Het kleine netwerk van 1835	68
5.4 Uitbreiding: het netwerk van 1875	70
5.5 Verstoring en aanpassing: het netwerk van 1895	74
5.6 Consolidatie: het netwerk van 1910	76
5.7 De ontwikkeling van de bestuurlijke elite, 1835-1910	78
6 De regionale elite	82
6.1 De regionale elite circa 1810	82
6.2 1835: De gehandhaafde continuïteit	84
6.3 De bedreigde continuïteit van omstreeks 1875	86
6.4 De 'regionalisering' van circa 1895	89
6.5 Opdeling en eenheid circa 1910	91
6.6 Verschuivingen en constanten, 1810-1910	93
C EEN CONGLOMERAAT VAN FAMILIES	
7 De familiebanden	96
7.1 Families	96
7.2 Het Bossche familiecomplex	97
7.3 Familierelaties in het Bossche complex	99
7.4 De nieuwkomers	103
7.5 Informele omgang	105
7.6 Betekenis	108

8 Enkele families in ontwikkeling	110
8.1 De la Court, bestuurders met ervaring	110
8.1.1 Katholieke emancipatie	110
8.1.2 Regionaal hoogtepunt en politiek verlies	112
8.1.3 Een financieel bankroet	114
8.2 Jurgens, nieuwe rijkdom	117
8.2.1 Maaslandse handel	117
8.2.2 Van boter naar margarine	119
8.2.3 Regionale betekenis	122
8.3 Ards, boerenemancipatie	125
8.3.1 Boeren en raadsleden	125
8.3.2 Ards en de NCB te Beugen	127
8.4 Het genereren der generatie	128
D REGIONAAL FUNCTIONEREN, DRIE CASE-STUDIES	
9 De conflicten in de periode 1826-1830	131
9.1 Facties en conflicten	131
9.2 De kerk, de staat en het onderwijs, 1815-1830	131
9.3 Petitiebewegingen tussen 1829 en 1830	133
9.4 Profiel van de oppositie	138
9.5 De rol van de clerus	141
9.6 De verkiezingen in 1829 en de gevolgen van de Belgische opstand en afscheiding	142
9.7 Conclusies	146
10 Lokale elites en de strijd om het onderwijs. 1890-1920	148
10.1 Onderwijsdiskussie in oostelijk Noord-Brabant	148
10.2 De Bossche kweekschoolkwestie	153
10.2.1 Huisvestingsproblemen van de Rijkskweekschool	156
10.2.2 Besluitvorming en tactiek in de gemeenteraad	157
10.2.3 Nieuwe verkiezingen en verdere voorbereiding	159
10.2.4 Nasleep en balans	161
10.3 Het testament van Mr. P.F. van Cooth	163
10.3.1 Reacties van pers en gemeenten	164
10.3.2 Van Cooth en Eindhoven	166
10.4 De verschillen tussen de gemeenten	167
10.5 Conclusies	169
11 De stijd om de boeren, 1880-1910	171
11.1 De elite en het boerenvraagstuk	171
11.2 De Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant	172
11.3 De komst van de NCB	176
11.4 De strijd om de leden	182
11.5 Het definitieve succes van de NCB	188
11.6 De NCB een nieuwe elite?	190
11.7 Conclusies	191
E BESLUIT	
12 Slotbeschouwing	193
Summary	198
Bijlagen	202
Noten	269
Lijst van tabellen en bijlagen	385
Lijst van geraadpleegde archieven	388
Literatuurlijst	392
Lijst van Aardrijkskundige namen	398
Lijst van persoonsnamen	400

A. INLEIDING

1 Probleemschets

In 1810 werd Noord-Brabant onderdeel van het Franse keizerrijk; op 8 mei van dat jaar vereerde keizer Napoleon 's-Hertogenbosch met een bezoek. Bij deze gelegenheid diende passend onderdak voor de keizer en zijn gevolg van 50 personen te worden gevonden¹. De keizer en de keizerin logeerden 'au palais', dat wil zeggen in het gouvernementsgebouw in de Verwerstraat. De belangrijkste leden van het gevolg - vorsten, ministers, generaals, geestelijken en hovelingen - werden door de Burgemeester 'in de aanzienlijkste huizen', bij vooraanstaande Bossche notabelen, ondergebracht. De inkwartieringslijst geeft een samenvatting van wat in 1810 als de 'happy few' van 's-Hertogenbosch werd beschouwd, op wie de eer en de lasten van het keizerlijke bezoek rustten.² Het vormt een door de tijdgenoten samengestelde elite. Bij rooms-katholieken zowel als bij protestanten, bij gewezen patriotten zowel als bij orangisten vonden inkwartieringen plaats.³ Bijna allen waren gehuwd of gehuwd geweest. Overigens werd vermelding op deze lijst ook door toevalligheden beïnvloed. Afwezigheid, ziekte of kraambled en onbekendheid met de Franse taal konden redenen zijn om geen Frans en te huisvesten.

De koning en koningin van Westfalen verbleven bij Mr. P.E.A. de la Court, tot voor kort landdrost van het departement 'Brabant'; de koningin van Napels bij de weduwe van de oud-pensionaris van 's-Hertogenbosch, E.M.A. Martini-Buys; de onder-koning van Italië bij de weduwe P.J.M. Half-Wassenaer-van Engelen. Andere leden uit het gevolg werden ondergebracht bij Mr. J.W. Half-Wassenaer van Onsenoort, zoon van de voorgaande en in 1812 één van de vijf grootste belastingbetalers van de regio; bij Mr. A.G. Verheijen, die enkele maanden later maire van 's-Hertogenbosch zou worden; bij P.J. van Berckel, de toenmalige maire van 's-Hertogenbosch en degene die tevens de inkwartiering regelde; bij T.C. van Rijckevorsel, wijnhandelaar, lid van de Municipaliteit, in 1812 de op één na grootste belastingbetaler in de regio; bij diens schoonzuster de weduwe T.J. van Rijckevorsel-van Meeuwen en bij diens zoon J.F. van Rijckevorsel; bij J. Vermeulen, lakenhandelaar, lid van de Municipaliteit van 1798 tot 1807

en één der rijkste mannen van Den Bosch. Andere belangrijke gasten werden verder nog ondergebracht bij onder andere de families Van Bommel, Bowier, Deutz, Fenema, Van Heurn, Van Lanschot, Sassen, Schouten, Thije Hannes, De Willebois en enkele professoren van de Latijnse school; de aartsbisschop van Mechelen vond onderdak bij de plebaan van de Sint-Janskathedraal J. Hoogaerts.⁴

De dag na zijn aankomst verleende de keizer audiëntie en werd hem door burgemeester Van Berckel een petitie overhandigd. Hierin werd de slechte financiële en economische situatie van 's-Hertogenbosch geschetst en werd Napoleon verzocht de voor deze stad zo belangrijke handel te bevorderen. Behalve verlaging van de in- en uitvoerrechten naar het Koninkrijk Holland ('s-Hertogenbosch, als deel van het Franse rijk, was nu buitenland voor gebieden waarmee het veel handel dreef) werden vooral verbeteringen van de infrastructuur voorgesteld. Men wenste een kanaal van 's-Hertogenbosch naar het zuiden en de voltooiing van de straatwegen naar Antwerpen via Breda, naar Nijmegen en naar Luik. Napoleon besprak met het gemeentebestuur de petitie punt voor punt. Hij beloofde er acht op te slaan en zijn minister van Binnenlandse Zaken, Montavilet, rapport uit te laten brengen. Met deze minister vond de dag daarop een apart onderhoud over de petitie plaats.⁵ Deze, logerend bij de Bossche lakenhandelaar Vermeulen, zal zich zeker een goed beeld van de Bossche handelsbelangen hebben kunnen vormen.

De betekenis van de petitie en de persoonlijke contacten met de Franse heersers valt moeilijk precies te bepalen. De verlangens sloten aan bij enkele in voorbereiding zijnde maatregelen. De werkzaamheden aan de wegen en kanalen gingen voort of werden hervat, maar de genoemde voorstellen ten aanzien van de in- en uitvoerrechten bleven ver buiten de politieke en financiële mogelijkheden van het in oorlog verkerende keizerrijk. In persoonlijk opzicht bleek de logeerpunt van de Franse minister van Binnenlandse Zaken, Montalivet, bij de familie Vermeulen voor deze laatste profijtelijk. Onder verwijzing naar de oude contacten werd in 1813 met succes een beroep op deze minister gedaan om een zoon van Vermeulen vrij te stellen van de Franse militaire dienst.⁶

Geheel andere gebeurtenissen, een eeuw later, geven de mogelijkheid op vergelijkbare wijze vast te stellen wie er volgens de tijdgenoten tot de elite behoorden. De katholieke dagen van het begin van de twintigste eeuw waren gewichtige gebeurtenissen voor het bisdom Den Bosch en tonen veel van de toenmalige machtsverhoudingen. De eerste Katholieke dag in het bisdom werd in september 1900 in Den Bosch gehouden en was een groot succes. De daarop volgende jaren vonden zulke dagen plaats in één van de andere steden van het bisdom, Tilburg, Nijmegen, Eindhoven en Helmond. In 1920 werd in Eindhoven de tiende Diocesane Katholieke dag gehouden. Ze was uitgegroeid tot een triomfante lijke schouw van alles wat katholiek was in de regio. Duizende gelovigen uit het bisdom kwamen op deze dag in september bijeen om de mis te vieren, om te luisteren naar sprekers en om deel te nemen aan vergaderingen over verschillende maatschappelijke vraagstukken. Op de bijeenkomsten werden conclusies getrokken die leidraad moesten worden bij het dagelijks handelen. De Katholieke dagen hadden grote invloed. Programma's en verslagen werden gedrukt en verspreid en de regionale pers besteedde er ruime aandacht aan.⁷

De voorbereidingen van de dagen waren in handen van een Comité van Advies, dat (na de eerste keer) terzijde werd gestaan door een Uitvoerend Comité. Het Comité van Advies had de eindverantwoordelijkheid, het Uitvoerend Comité was belast met de feitelijke werkzaamheden.⁸ De samenstelling van deze comité's geeft opnieuw een indruk van de als vooraanstaand en gezaghebbend bekend staande personen binnen de regio, met de uitsluiting van mensen van andere geloofsrichtingen. Het eerste comité bestond uit zeven leden. Voorzitter was Jhr. Jos de la Court, een man met vele bestuurlijke functies. Andere leden waren H.A. Brouwers, plebaan van de Sint-Janskathedraal en adviseur van de r.-k. patroonsbond en C.C. Prinsen, pastoor en adviseur van de r.-k. Werkliedenbond te Den Bosch. De overige leden waren de voorzitters van drie r.-k. bonden van werknemers en patroons. Secretaris was Leon. van der Steen, voorzitter van de St-Paulusvereniging tot bestrijding van de drankmisbruik.⁹ Deze mannen (vrouwen ontbreken hier) waren gerenommeerd genoeg om de dag tot een succes te maken.¹⁰ Na Van der Steen, van 1900 tot 1920 secretaris van het Comité van Advies, en pastoor Prinsen, die gedurende die jaren immer in het Comité present was, hadden mr. W.M. van Lanschot uit Den Bosch en B. Mutsaers uit Tilburg het langste zitting.

De eerste Katholiekendag stond geheel in het teken van de Sociale Actie. In de conclusies van de zittingen werd opgeroepen tot aaneensluiting van alle katholieken in hun standsorganisaties. Ten aanzien van de boeren bracht dit complicaties met zich mee. Er waren namelijk twee organisaties actief op het terrein van de landbouw: de Maatschappij van Landbouw, onder voorzitterschap van de genoemde De la Court, en daarnaast de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB), sterk onder invloed van pater G. van den Elsen. Deze organisaties polemiseerden tussen 1896 en 1900 heftig met elkaar. Tijdens de discussie over het organisatievraagstuk van de boeren werd door Van den Elsen een conclusie voorgesteld die uitsprak dat katholieke boeren lid dienden te zijn van hun katholieke standsorganisatie, de NCB, en dus niet van de 'neutrale' Maatschappij van Landbouw. Ondanks enig weerwerk van het presidium van de vergadering werd deze rechtstreeks tegen de Maatschappij van Landbouw en haar voorzitter De la Court gerichte conclusie door de aanwezigen algemeen aanvaard. De la Court trok hieruit consequenties en deed enige dagen later publiekelijk afstand van het voorzitterschap van de Maatschappij van Landbouw.

De twee gebeurtenissen, één in 1810 en één in 1900, tonen delen van de toenmalige oostelijk Noordbrabantse elite als machtsdragers binnen de regio. Door hun formele autoriteit als bestuurders, via informele verbanden van familie en vriendschap, als werkgevers, grondbezitters en grote consumenten waren zij belangrijke factoren in het Brabantse krachtenveld, waarbinnen ook de clerus, overige delen van de bevolking en de invloeden die van buiten de regio kwamen hun rol speelden.

Op het eerste gezicht al vallen de grote verschillen, maar toch ook enkele overeenkomstige namen op tussen de subjectieve elite van 1810 en die van honderd jaar later. Het doel van deze studie is het in kaart brengen en het verklaren van de ontwikkeling van de machtsverhoudingen in het oostelijk deel van Noord-Brabant tussen circa 1810 en 1910, die voor de tijdgenoten aanleiding waren deze, op de reputatie van de vermelde personen gebaseerde, elites samen te stellen.

2 Theoretisch en methodisch raamwerk

Onderzoek van elites betreft de studie van de bovenste sporten van de maatschappelijke ladder, per definitie een beperkte groep mensen. Machts-onderzoek betreft de studie van de wijze waarop personen of groepen een dominante positie ten opzichte van anderen innemen, de bronnen waarop zo'n positie berust en de gevolgen van het bestaan van zulke verhoudingen. Bestu-dering van elites en machtsvraagstukken in het verleden kan vooral antwoorden leveren op vragen waarin de ontwikkelingen in de tijd centraal staan, zoals vragen naar veranderingen in de samenstelling van sociale of politieke elites, naar veranderingen in de door deze gespeelde rol binnen de samenleving en naar de uitkomsten van de strijd om deze eerste posities in de maatschappij. In dit hoofdstuk worden enkele van de - voor het huidige onderzoek - belang-rijkste benaderingen in onderzoek van elites en macht in beschouwing geno- men.

2.1 Historische elitestudies in een stroomversnelling

In de laatste decennia heeft de sociale geschiedenis zich sterk ontwikkeld. Hier- bij zijn enerzijds meer en veelsoortiger studies verschenen en anderzijds was er een tendentie naar een meer probleemgerichte, analytische, in plaats van voorna- melijk beschrijvende geschiedenis. Deze ontwikkeling heeft tot gevolg gehad dat historici meer aandacht kregen voor relevante begrippen en vraagstellingen van andere sociale wetenschappen. Er is een uitwisseling van methoden met deze we- tenschappen op gang gekomen. Ook bij de historische studie van elites komt zo'n uitwisseling op gang. Hier werd tot enkele decennia geleden nog overwegend de handel en wandel van politieke elites op nationaal niveau bestudeerd, met veel aandacht voor het bezit van landgoederen en politieke functies. Vooral de be- nadering die L. Stone in zijn studies volgde markeerde, in 1965, een nieuwe richting.¹

Stone ontleende expliciet een groot aantal begrippen en methoden aan de so- ciale wetenschappen. Centraal in zijn onderzoek staat de vraag naar continuïteit versus afwisseling binnen de elite. De vaak met de naam van Stone verbonden 'protopografische' methode ontleende hij aan de veertig jaar voor hem publice- rende Britse historicus L. Namier. Namier ging in zijn onderzoek naar de 'struc- ture of politics' van het einde van de 18^e eeuw na wat de verschillen en overeenkomsten waren in de afkomst van de Britse parlementariërs. Hij ontwik- kelde daarbij een soort van collectieve biografie.²

In een recente studie behandelt Stone de notie van de elite in Engeland als 'an open elite'. Hij onderzocht de opwaartse mobiliteit in de top van de Engelse sa-

menleving tussen 1540 en 1880. Met name analyseert hij de mate waarin en de wijze waarop nieuwe rijken toetraden tot de 'landed elite', hoe dit opnameproces werd beïnvloed door demografische factoren en huwelijksstrategieën en op welke wijze de nieuwkomers in hun posities functioneerden. Hij kiest voor de op zijn onderzoek toegesneden vage omschrijving van 'landed elite' (dwz het in bezit hebben van een landhuis) om een voor vele eeuwen geldend criterium te hebben en geharrewar met het aan juridische criteria verbonden begrip 'aristocracy' te voorkomen.³

G. Chaussinand-Nogaret bestudeerde de ontwikkeling van de elite in de voor Frankrijk stormachtige periode 1700-1848. Hij vroeg zich af of er sprake was van een even stormachtige verandering binnen de elite en op welke wijze recrutering en op- en neerwaartse mobiliteit verliepen. Uiteindelijk stelde hij de vraag hoe en waarom het sociale denken veranderde ten aanzien van de geaccepteerde kenmerken waardoor elites zich onderscheidden. Het bleek dat het criterium meer en meer van geboorte naar rijkdom verschoof. Hij definieerde de elite op historische gronden globaal als 'l'ensemble des groupes sociaux qui, par leur statut juridique, leur richesse, leurs talents ou quelque cause que ce soit qui leur assure une position unique au sommet de la hiérarchie, s'isolent du reste de la société et entretiennent des rapports privilégiés avec le pouvoir'.⁴

De prosopografie werd in Nederland door D.J. Roorda geïntroduceerd.⁵ Hij gebruikte ze bij zijn analyse van de politieke structuur van een aantal door regenten gedomineerde steden in het roerige jaar 1672. Vooral bij studies van stedelijke elites onder het Ancien Régime is deze benadering belangrijk geworden. Bij een analyse van duidelijk omschreven groepen kan deze methode een helder licht werpen op de mate van homogeniteit ten aanzien van factoren als afkomst, vermogen, opleiding, gezinsgrootte etc. Zo heeft het onderzoek naar het Nederlands stedelijk patriciaat fraaie resultaten opgeleverd; van verscheidene stemhebbende steden in de zeven Nederlandse provinciën zijn gegevens over de veranderingen in sociale en economische positie van de regenten en hun onderlinge (familie-) verbanden bekend geworden.⁶ De drie in onderzoeksopzet en uitvoering op elkaar afgestemde studies van J.J. de Jong, L. Kooijmans en M. Prak voegden hierbij extra aandacht voor sociaal-culturele aspecten.⁷ Ten aanzien van Noord-Brabant schaarde J.L. Kool-Blokland zich in de reeks met een studie naar het 18e eeuwse patriciaat in Heusden.⁸ In al dit onderzoek werd het onderzoeksobject 'de elite' gedefinieerd als: de leden van de stedelijke bestuurscolleges met hun familieleden.

Een bijzondere uitwerking aan de prosopografie gaf C. Schmidt in zijn studie over de familie Teding van Berkhout. In zijn benadering koos hij voor het volgen van één geslacht gedurende ruim vier eeuwen.⁹ Hij richtte zich op de veranderingen in de maatschappelijke betekenis van de familie, een ontwikkeling die hij analyseerde aan de hand van het 'maatschappelijk vermogen' van de familie. Hieronder verstaat hij het geheel aan hulpbronnen waarop de positie van de familie in de maatschappij berustte. Van de mannelijke familieleden gaat hij de bijdragen na die zij aan dit vermogen leverden.

Veel historische elite-studies hebben een specifieke groep, één elite, zoals de leden van de stedelijke bestuurscolleges of de adel, tot onderwerp. Een belangrijke

deel van het onderzoek naar adel, of elite met grondbezit, is Angelsaksisch.¹⁰ In Duitsland bestudeerde H. Reif de ontwikkeling van de katholieke landadel in Westfalen tijdens de periode 1770-1860. Hoofdvraag in zijn boek is de wijze waarop deze groep haar posities verdedigde en zich aanpaste. De juridisch en sociaal onderscheiden groep integreerde in deze periode met nieuwere delen van de burgerlijke bestuurlijke elite, een integratieproces waarbij de landadel nieuwe sociale rollen op zich nam, zoals die van leiders in de boerenbeweging.¹¹ In Nederland heeft onderzoek naar de adel zich recent toegespitst op vraagstukken van toegang tot de adelstand en het prestige van deze groep.¹²

Een ander belangrijke tendentie is het onderzoek naar fiscale of financiële elites. De rijkdom en de herkomst van het vermogen van miljonairs in heden en verleden bleek een inspirerend onderzoeksobject.¹³ B. de Vries deed onderzoek onder een breder samengestelde financiële elite.¹⁴ Zij bestudeerde de samenstelling van de groep kiesgerechtigden in Amsterdam tussen 1850 en 1895 en de veranderingen daarbinnen als gevolg van het optreden van sociale mobiliteit. De grenzen en geleding van de door haar op fiscale gronden samengestelde elite verifieerde zij aan de hand van de huwelijks- en cultuurpatronen binnen de groep.

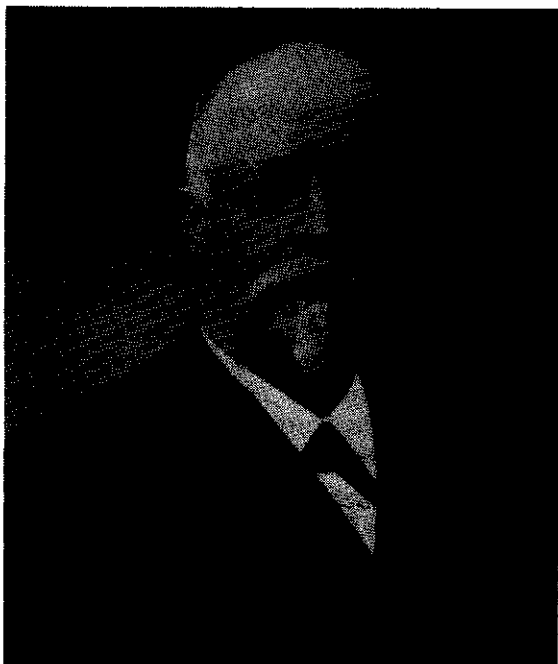
Enkele studies richtten zich op aspecten van het sociaal-politieke functioneren van minder stringent omschreven lokale of regionale elites. De ontwikkeling van de (machts-)verhoudingen waarin de elites zich ten opzichte van elkaar en de overige delen van de bevolking bevinden, vormden hierbij een enkele maal onderwerp van onderzoek. Op bespiegelende wijze en hoofdzakelijk gebaseerd op secundaire literatuur hield A.J. Wichers zich met deze vragen bezig.¹⁵ Empirische studies met betrekking tot de lage landen zijn die van L. Buning en E. Witte.

Buning beschreef in 1966 de ontwikkeling van de Drentse elite in de periode 1748-1888. Hij constateerde daarbij een betrekkelijk gesloten sociale en politieke elite die haar operatiebasis in Assen had. Hij gaat vervolgens na op welke wijze deze groep haar positie kon verwerven en langdurig behouden en wat de omstandigheden waren waaronder zij uiteindelijk deze positie verloor. Vooral de nationale politieke ontwikkelingen, de grondwetsherziening van 1848 en de uitbreiding van het kiesrecht in 1887 bleken het einde van de provinciale dominantie van de 'Asser heren' in te luiden. Een verschuiving ten gunste van burgerij en (grote) boerenstand trad op.¹⁶

Wittes boek uit 1973 is een onderzoek naar het proces van machtsvorming en machtsdeling in twintig grote Belgische steden in de revolutionaire periode 1830-1848. Met behulp van enkele hypothesen uit de politieke wetenschappen analyseert zij de machtsstrijd tussen de radicaal-liberalen en de clericaal-katholieken en de politieke groeps- en partijvorming op lokaal niveau.¹⁷ Zij beschrijft de ontwikkeling van de samenstelling van de lokale bestuurscolleges en de concentratie van politieke krachten daarbuiten.

2.2 Noord-Brabant en de geschiedenis van zijn elites

Over elites in Noord-Brabant in de negentiende eeuw is relatief veel geschreven. Het populaire Brabantse historische tijdschrift *Taxandria* (1894-1943) bevatte vaak artikelen over voornamen personen en families. Het betreft bijdragen over stambomen en bezittingen, zoals huizen en heerlijkheden, meer dan eens helaas

*Tweede-kamerlid en
historicus Jhr.mr.
A.F.O. van Sasse van
Yssel (1852-1939). Foto,
P. van Weijnen, collectie
Bibliotheek Katholieke
Universiteit Brabant.*

triviale berichten en onbetrouwbare afschriften van oude stukken. Maar er verschenen ook enkele biografieën en artikelen over politieke geschiedenis.

Specialist in de Noordbrabantse geschiedenis en onder meer auteur van enkele artikelen in *Taxandria* over de politieke ontwikkeling in Noord-Brabant gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw was A.F.O. van Sasse van Yssel.¹⁸ In 1910 verscheen van zijn hand 'De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen'. De studie is gebaseerd op protocollen van de schepenen van Den Bosch tussen 1500 en 1810 en vormt een historische stadswandeling door Den Bosch met als informatie wie ooit waar woonden en aan wie en voor hoeveel het gebouw werd verkocht.¹⁹ In potentie was dit een elitestudie met veel nadruk op bezit van onroerend goed, maar verder dan het geven van opsommingen en het toegang verschaffen tot zijn bronnen reikte de pretentie van Van Sasse in dit werk niet.

De meeste studies over Brabantse elites benaderen het onderwerp specifiek vanuit het streven naar katholieke emancipatie. Het gaat hierbij om de ontwikkeling van een politiek achtergesteld volksdeel in het Generaliteitsland Staats-Brabant tot het talrijke kiesvolk van de machtige Rooms-Katholieke Staatspartij.

De rechtshistorische studie van A.R.M. Mommers, 'Brabant van Generaliteitsland tot Gewest', behandelt voornamelijk de politieke geschiedenis van de periode 1784-1796: de patriottentijd, het verkrijgen van de bestuurlijke gelijkstelling van Brabant met de overige provincies in Nederland en het verkrijgen van gelijke burgerrechten voor katholieken.²⁰ Ze is een exponent van de stroming die de recente Brabantse geschiedenis plaatste in het streven naar emanci-

patie van het katholieke volksdeel. Het boek bevat een schat aan gegevens over lokaal en regionaal, politiek en bestuurlijk actieve personen binnen Brabant. Een elitestudie in eigenlijke zin is het echter niet. Begrippen als elite, patriciaat of notabelen spelen in het boek geen rol en de in een bijlage opgenomen informatie over politieke en bestuurlijke loopbanen wordt in het boek niet systematisch geanalyseerd. Wat het wel biedt is een beschrijving van het functioneren van de Brabantse bovenlaag en vooral van de wijze waarop de rooms-katholieken posities van protestantse regenten overnamen.

Mommers, die ingaat op de algemene politieke en sociale achtergronden van de patriottenbeweging, ziet als belangrijkste drijfveer achter deze beweging in Noord-Brabant het streven naar katholieke emancipatie. De juridische gelijkstelling in 1795 wordt door hem beschouwd als een eerste fase in het proces van emancipatie binnen de Nederlandse samenleving.

In het rooms-katholieke tijdschrift *Brabantia Nostra* verscheen in 1936 een opmerkelijk artikel onder het pseudoniem 'Keye' over de mentaliteit van 'de Bossche Aristocratie' in de negentiende eeuw.²¹ Vanuit een praktische kijk op de geschiedwetenschap - 'Hier geeft de geschiedenis werkelijk licht en mogelijkheid om het heden beter te zien' - werd de vooraanstaande Bossche families een te neutrale en niet principiële-katholieke houding verweten. Deze houding werd vergeleken met die van enkelingen in de negentiende eeuw 'die ondanks alles fier waren in hun katholicisme'. De schrijver constateerde dat de meerderheid van 'de Bossche aristocratie', in heden en verleden, 'bij geloofsuitingen bang [was], zelfs om zich aan bevroren water te branden'; hij noemde de elite niet voldoende godsdienstig, 'niet-clericaal'. Zij stelde meer belang in het 'trachten omhoog te komen door willig te luisteren, door diplomatiek en voorzichtig te handelen'. De schrijver wees daarbij op de verleende ridderorden en adelsbrieven in de politiek roerige jaren twintig van de vorige eeuw. De oorzaak van dit 'feilen der aristocratische mentaliteit' werd door de schrijver vooral gevonden in de sociëteitsomgang, met name in de sociëteit Het Casino.

In het artikel geeft de schrijver uitdrukking aan zijn 'clericaal-katholicisme', een stroming die zich sinds circa 1864 in de regio ontwikkelde en sedert ongeveer 1900 dominant was. Op nationaal niveau maakte deze deel uit van het proces van verzuiling van de maatschappij. De geschiedenis van dit 'clericaliseringsproces' is één van de onderwerpen in de studie van W. van Halen.²²

Verschillende Nederlandse auteurs hebben zich via hun onderzoek naar de verzuiling in Nederland indirect met de relatie tussen elite en clericaliseringsproces bezig gehouden. Daarbij zijn verschillende stromingen te onderscheiden. Het meest abstract is de benadering van sommige politicologen die nadruk leggen op de rol van kerk en kerkelijke ideologie als bemiddelend tussen de politieke elite en de massa van de bevolking.²³ Daarnaast staan benaderingen die de rol van de elite zien als controlerend²⁴ of als beschermend tegen vreemde invloeden.²⁵ De bescherming of afscherming geldt de invloed van de neutrale staat en van stromingen als het liberalisme en het socialisme.

Bij de door H. Righart verrichte analyse van het katholieke verzuilingsproces in België, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland kwamen als gemeenschappelijke elementen de pastorale overwegingen naar voren die aan de verzuiling ten grondslag lagen, terwijl een conservatief verweer tegen de (sociale) organisatie-

vorming juist afkomstig was van de traditionele aristocratisch-patricische machthebbers.²⁶ Recent is voorgesteld de verzuilingsproblematiek vooral te bestuderen vanuit het concept van sociale beweging.²⁷ De achterliggende gedachte is dat de verzuiling is te zien als een complex van sociale bewegingen, op ideologische gronden gevormd en uitgegroeid tot gecentraliseerde organisaties, die zich hebben vastgelegd in een institutioneel kader. Door het centraal stellen van de sociale bewegingen in het proces van verzuiling krijgen drie onderling verwante aspecten van deze bewegingen; hun ideologie, de mobilisering van mensen en hun organisatorische ontwikkeling, binnen het verzuilingsonderzoek vooral de aandacht.

In terugblikken van katholieke zijde op het recente verleden is vaak, zoals al bleek, een derde benadering aanwezig, berustend op de emancipatie-these. In verschillende studies werd de rol van de elite geschetst als die van het natuurlijke leiderschap in het proces van vrijmaking uit de sociaal-politieke en religieuze achterstelling waarin de 'wingewesten' zich bevonden. Was de juridische gelijkstelling in 1795 afsluiting van de eerste fase van katholieke emancipatie, in deze studies figureert de ontwikkeling van de eigen katholieke 'zuil' in de twintigste eeuw als hoogtepunt in de emancipatie. Deze fase ging gepaard met een sterk katholiek triomfalisme, een lofzang op de clericaal-katholieke levenswijze. In deze context dient de benadering te worden geplaatst van een aantal Brabantse historici.²⁸

Eén aspect van het proces van clericalisering en organisatievorming in Noord-Brabant heeft in de recentere wetenschappelijke literatuur relatief veel aandacht gekregen, namelijk de wijze waarop de boeren zich sinds het einde van de negentiende eeuw met hulp van de geestelijkheid in bonden organiseerden en op lokaal niveau en in de regio een machtsfactor van gewicht gingen vormen. Zowel historici als andere sociale wetenschappers hebben dit proces en de verschillende motieven die hierbij een rol speelden bestudeerd. M. Bax en A. Nieuwenhuis brachten in een artikel de resultaten van hun onderzoek samen.²⁹ Zij wijzen terecht op de belangrijke machtsconcentratie die zich in de twintigste eeuw binnen de lokale gemeenschappen heeft voorgedaan als gevolg van het optreden van de Noord-brabantsche Christelijke Boerenbond (NCB). De bond en de vele door deze in het leven geroepen instellingen, zowel op lokaal als op regionaal niveau, beheersten de relaties van de boerenproducenten tot de afzetmarkt en vormden in de dorpspolitiek een dominante factor. Over de vraag of via de NCB ook kleine boeren de dorpselite binnentraden, dan wel of de lokale macht juist in handen van grotere boeren geconcentreerd raakte, is nog geen duidelijkheid verkregen.³⁰ Ook bleef tot nu de rol van de katholieke geestelijkheid onderbelicht.

P. Meurkens behandelde in zijn studie over het in de Kempen gelegen dorp Bergeijk vooral de samenstelling van de lokale (burgerlijke) elite. Hij baseerde zijn onderzoek in hoofdzaak op twee eigentijdse beschrijvingen.³¹ Aan de hand van een beschrijving van vier conflicten toonde hij de spanningen die in het dorp en binnen de lokale elite bestonden door introductie van vernieuwingen en de verdere integratie van de lokale gemeenschap in de wijdere samenleving.

Er is nog niet veel onderzoek gedaan naar negentiende eeuwse stedelijke elites in Noord-Brabant. In slechts enkele historische studies wordt hun rol expliciet onderzocht. Zo heeft N. Bakker vanuit een verzuilingsperspectief onderzoek

verricht naar Helmond. Zij constateerde een zeker groepsbewustzijn onder de katholieke lokale elite ten opzichte van de protestante delen van deze elite. Er was wel exclusieve omgang binnen de eigen kring, maar aanvankelijk vonden diverse activiteiten, zoals sport en ander vermaak, maar ook belangenbehartiging van fabrikanten, zonder onderscheid des geloofs plaats. Het latere ontstaan van verzuiling in Helmond ziet zij hoofdzakelijk als een gevolg van een sociale emancipatie in de laatste jaren van de negentiende eeuw, namelijk van de toenemende maatschappelijke participatie van middenstanders en arbeiders via activiteiten in verenigingen en andere katholieke organisaties. De katholieke geestelijkheid vervulde hierbij een initiërende rol.³²

J.L. de Jager benaderde de rol van de elites binnen de Brabantse maatschappij als die op het 'toneel van sociale ongelijkheid'. Bij hem stond de vraag naar veranderingen in omgangsvormen tussen maatschappelijke lagen centraal. In een verslag van een literatuurverkenning over de etiquette tussen arbeiders, geestelijken en fabrikanten in Helmond en Tilburg komt hij tot de constatering dat omstreeks de eeuwwisseling in deze plaatsen een nieuwe omgangsvorm tot stand kwam. Eén van de door hem gegeven verklaringen voor dit proces is gebaseerd op de gedachte dat de mensen in 'plaatsen als Helmond en Tilburg, waar nauwelijks een elite bestond, binnen een generatie vertrouwd zijn geraakt met een klassecultuur die alle lagen van het maatschappelijk leven doordrong'.³³ Dit is overigens een gedachte die na de studie van Bakker over Helmond moeilijk stand kan houden.

De lokale elite van 's-Hertogenbosch fungeert als achtergrond van de beschrijving van het Bossche geslacht Van Lanschot door F. Govers. Op verschillende plaatsen beschrijft hij niet alleen de economische betekenis van deze handels- en bankiersfamilie, maar ook de politieke en sociaal-culturele rol die zij binnen Den Bosch vervulde.³⁴

A.F.J. van Kempen tot slot bespreekt het ambtelijke en politieke functioneren van de Noordbrabantse gouverneurs tussen 1813 en 1830.³⁵ De wijze waarop zij optraden temidden van de verschillende facties in de Provinciale Staten vormt zijn hoofdonderwerp. Als 'Man des Konings' in de 'lastige' provincie Noord-Brabant bleek de marge nogal beperkt.

De constatering dat het eliteonderzoek in Nederland de afgelopen jaren is gegroeid tot een volwaardig onderdeel van de Nederlandse sociale geschiedschrijving is terecht. Niet alleen de zuiver politieke rol, maar ook het economisch functioneren, de sociale en biologische overlevingsstrategieën, de sociaal-culturele activiteiten en mentaliteiten zijn onderwerp van onderzoek geworden.³⁶ In het Noordbrabantse eliteonderzoek is echter slechts een beperkt aantal van de gesignaleerde tendenties terug te vinden.

2.3 Perspectieven op macht en elite

In het historische eliteonderzoek zijn enkele sociaal-wetenschappelijke noties over macht en de rol van elites van belang. Theorievorming over macht, machtsverhoudingen en elites is relatief oud. Aan het einde van de negentiende eeuw ontwikkelden V. Pareto, G. Mosca en R. Michels hun ideeën. Zij stelden zich de maatschappij voor als immer geleid door elites, kleine, homogene groepen van

begaafden. Deze elites steunden niet alleen op bezit van de productiemiddelen, maar konden hun positie ook baseren op voorsprong in kennis of handigheid of op een groter potentieel aan geweldsmiddelen. Elke voorsprong in een ongelijke verdeling van schaarse goederen en eigenschappen was voor hen een mogelijke machtsbron. De elites beconcurrerden elkaar; deze strijd om de beste posities in de maatschappij en de daaruit telkens opnieuw voortkomende sociale ongelijkheid waren volgens Pareto c.s. een constante in de geschiedenis.

In de door hen ontwikkelde ideeën worden homogene elites voortdurend vervangen door andere, evenzeer homogene elites. Deze afwisseling kon plaats vinden ofwel door gestage infiltratie of door een abrupte omwenteling. Ten aanzien van de gevolgen voor de overige bevolking was Pareto pessimistisch. Hij veronderstelde in deze ontwikkeling een cyclisch patroon, waarbij - indien de voortdurende opname van nieuwe hoog begaafden stagneerde - het gedrag van de elites langzaam degenereerde van slim en voorkomend naar onbeweeglijk en gewelddadig, waarna een revolutie volgde. Voor hem was klassenstrijd een op- en neergang van elites, aan de macht geholpen door massale volksbewegingen. Eenmaal in het zadel keerden de elites zich op den duur weer tegen het volk. Deze gedachten waren minder op empirisch onderzoek dan op speculatie gebaseerd. De door Pareto c.s. ontwikkelde hypothesen hebben vele anderen aanleiding gegeven tot feitelijk onderzoek naar de circulatie van elites.

Pareto c.s. zetten zich af tegen K. Marx' ideeën omtrent sociale gelaagdheid en het karakter van de klassenstrijd; zij beklemtoonden de onvermijdelijkheid van de klassenstrijd voor alle tijden. Volgens Marx kon deze strijd beëindigd worden door het bereiken van een gelijke zeggenschap over de produktiemiddelen: dan was de basis voor machtsverschil vervallen. Machtsrelaties waren bij hem immers een resultaat van de produktieverhoudingen en dus klasserelaties. Marx spreekt dan ook niet van 'elite' maar van 'heersende klasse'. Begripsverwarring veroorzaakten Pareto en veel auteurs na hem doordat zij de termen 'elite' en 'politieke klasse' door elkaar gebruikten. Bij Marx was de term 'klasse' verbonden aan een groep personen met een bepaalde gelijke relatie tot de produktiemiddelen; de uitdrukking 'heersende klasse' refereerde derhalve aan een economische categorie, die ook de staatsmacht domineerde. In de discussie die sindsdien ontstond bleven deze begrippen niet altijd zuiver gescheiden.

Een belangrijke ontwikkeling in de machtstheorie werd door M. Weber gebracht. Hij ontwikkelde een breed maar goed hanteerbaar machtsbegrip. Hij definieerde macht als volgt: 'Macht bedeutet jede Chance, innerhalb einer sozialen Beziehung den eigenen Willen auch gegen Widerstreben durchzusetzen, gleichviel worauf diese Chance beruht'.³⁷ Van groot belang in deze definitie is dat Weber de machtsuitoefening uitdrukte als een vermogen dat in een sociale relatie tot uitdrukking komt. Macht wordt hier niet gezien als een eigenaardigheid van relaties, maar in de definitie overgedragen op de mensen die de relatie onderhouden. De verdeling van macht binnen de samenleving had de aanwezigheid van klassen, standen en partijen als consequentie. Deze drie categorieën vormden op zich zelf weer een grondslag voor de ongelijke verdeling van macht. Weber leidde hiermee de aandacht naar drie verschillende bases waarop iemands positie binnen de sociale ordening is gebaseerd en verbond deze aldus aan economische positie, status en groepsvorming.³⁸

Voor Weber was vooral de bewust uitgeoefende macht object van onderzoek. Weber richtte zich daarbij op de totstandkoming van een specifiek type machtsrelatie namelijk de 'Herrschaft', de geaccepteerde macht, gezag. Tegen deze vorm van macht bestaat geen (sterke) weerstand. Acceptatie van gezag berust volgens Weber op drie mogelijke gronden, 'ideaaltypen'. Het gezag is of traditioneel, of rationeel (dwz wettelijk en functioneel) of charismatisch. Deze vormen vullen elkaar in wisselende sterkte aan, waarbij, volgens Weber, het charismatische gezag aan kracht verliest door de voortgaande institutionalisering en bureaucratisering van de samenleving.³⁹ De betekenis van Weber t.a.v. de machtstheorie is groot. Veel sociaal-historisch onderzoek werkt impliciet of expliciet met door hem geformuleerde ideeën. Voor het machts- en eliteonderzoek schiep hij, door de brede definiëring van macht en de breuk met de dominantie van economische machtsbronnen, zonder daarbij te vervallen in een ordeningsloos amalgaam van mogelijkheden, een goede uitgangspositie.

Het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar elites en macht kwam in de Verenigde Staten en West-Europa tijdens de ideologische wedloop van de Koude Oorlog tot grote bloei. De aanwezigheid van elites en sociale ongelijkheid binnen de westerse democratieën was een politiek geladen onderwerp. Belangrijke nieuwe tendenties binnen dit onderzoek waren er zowel in theoretische als in de meer empirische benaderingen.

In de Verenigde Staten bracht C.W. Mills in 1956, op grond van empirisch onderzoek, de discussie in een nieuwe fase.⁴⁰ Bij zijn onderzoek in de Verenigde Staten in het midden van de jaren vijftig constateerde hij het bestaan van een 'Power elite', bestaande uit topmensen uit bedrijven, politici en hoge militairen. Hij beschouwde dit militair-industriële complex als een monolithische machtsstructuur. De vraag echter of deze elite uit een identieke klasse afkomstig was liet hij onbeantwoord. Zijn onderzoek werd door anderen in hoofdlijnen bevestigd met lokaal survey-onderzoek, waarbij de 'community power' werd onderzocht. Dit constateerde ook op lokaal niveau de aanwezigheid van een monolithische machtsstructuur. Er was één elite die alle belangrijke domeinen beheerste. De politieke conclusie hiervan lag voor de hand: de Amerikaanse democratie bleek geen waarborg tegen grote machtsconcentratie en zo'n monolithische machtsstructuur werkte een verdere ongelijke verdeling van schaarse goederen in de hand. Echter, deze bevindingen werden door ander onderzoek weer op losse schroeven gezet. Op lokaal niveau bestonden, volgens dit onderzoek, juist verschillende elkaar in evenwicht houdende elites, die eventueel elk een dominantie bezaten op een specifiek domein. Bij deze structuur zou een gelijkere verdeling van schaarse goederen mogelijk zijn.

Deze verschillende resultaten maakten een uitgebreide methoden-discussie los tussen auteurs die op grond van hun onderzoek een monolithische machtsstructuur aantroffen en hen die juist een plurale machtsstructuur constateerden. De grote verschillen tussen deze studies wijzen enerzijds op verschillende politieke denkbeelden, anderzijds lijken zij voort te komen uit de gebruikte vooronderstellingen en onderzoeksmethoden. Over het algemeen gebruikten de 'elitisten', degenen die een monolithische machtsstructuur aantroffen, de 'reputatiemethode'. Zij gingen na welke reputatie lokale leiders bezaten in hun stad en stuitten op de mensen met een, door velen waargenomen, gevestigde machtsposi-

tie. Daartegenover gebruikten de 'pluralisten' de zogenaamde 'decisiemethode'; ze gingen na, wie over welke zaken beslissingen namen en in hoeverre zij deze besluiten bepaalden.

Sinds het eind van de jaren zestig zijn er benaderingen ontstaan die dit debat overstegen, met name de 'positionele methode'. Hierbij werden centrale posities in de beheersings- of besluitvormings-structuren opgespoord (in historisch onderzoek was dit overigens al de gangbare, op de meest gebruikte bronnen gebaseerde, methode). Sedertdien zijn er verdere combinaties van methoden ontstaan, waarbij het relationele karakter van macht meer aandacht krijgt. Het gebruik van netwerkanalyses bij dit onderzoek is vrij algemeen geworden. De voorstelling van een elite als een door onderlinge relaties gevormd netwerk maakt het gebruik van een op de graph-theorie gebaseerde wiskundige analyse-techniek mogelijk. Deze analyse richt zich vooral op de structuur van de door deze onderlinge relaties gevormde netwerken. Een groot arsenaal van technieken staat de onderzoeker hierbij ten dienste.⁴¹

In dit verband is het ook van belang te wijzen op het werk van E.O.Laumann c.s.. Hun onderzoek spitst zich toe op processen van beleidsvorming binnen stedelijke overheden.⁴² Hier staat de analyse van het politieke gedrag van individuen of groepen binnen de elite centraal. Met behulp van verfijnde 'sociometrische' technieken wordt gezocht wie de rijkste machtsbronnen bezitten in de vorm van reputatie, positie, rijkdom, relaties, etc.⁴³

In hoge mate vergelijkbaar met de geschetste ontwikkeling in het buitenland is de richting die het eliteonderzoek in Nederland sedert de jaren zeventig heeft genomen. Met gebruikmaking van moderne technieken van netwerkanalyse werd onderzoek verricht naar de aanwezigheid van machtsconcentratie binnen het bedrijfsleven. De vraagstelling lijkt onder andere door Mills geïnspireerd. Ze luidde: in hoeverre wordt Nederland beheerst door een klein aantal voraanstaande industriëlen en financiers? In eerste instantie richtte het onderzoek zich op connecties tussen de banken en grote industriële ondernemingen in de late jaren zestig, later ook op andere perioden.⁴⁴

Deze analysetechniek werd onder andere gebruikt in het eliteonderzoek gebundeld in een aflevering van het tijdschrift *Mens en Maatschappij* in 1984 en in T.Duffhues, A.J.A.Felling en J.Roes.⁴⁵ De laatsten analyseerden de onderlinge relaties tussen bestuursfuncties in de organisaties die tussen 1945 en 1980 gezamenlijk de katholieke zuil vormden.

Netwerkanalyse geeft ook de mogelijkheid persoonlijke netwerken te interpreteren als een bijdrage tot sociale cohesie en stabiliteit of als een vorm van sociaal kapitaal. De omvang en opbouw van iemands netwerk bepaalt in deze gedachtengang de mate van saamhorigheid en mobiliseerbare steun die een persoon kan verwachten.⁴⁶ Hier sluit de interpretatie van netwerken aan bij de ideeën van P.Bourdieu.⁴⁷ Onder het begrip sociaal kapitaal vat hij de hulpbronnen samen waarover individuele mensen beschikken en waarmee zij een positie in de maatschappij kunnen verwerven of handhaven. In zijn terminologie bestaat dit kapitaal uit het geheel van het door opvoeding meegekregen en via relaties te mobiliseren symbolische, economische en culturele kapitaal. Aan de economische wetenschap ontleende begrippen als 'concentratie', 'reproductie' en 'rendement' zijn met de analyse van Bourdieu verbonden.

Ook de historici, de 'alfa's' onder de sociale wetenschappers, hebben zich van netwerkanalyse bediend en ook in dit onderzoek zal van deze methode gebruik worden gemaakt.⁴⁸

2.4 Definities, vraagstelling en onderzoeksoptzet

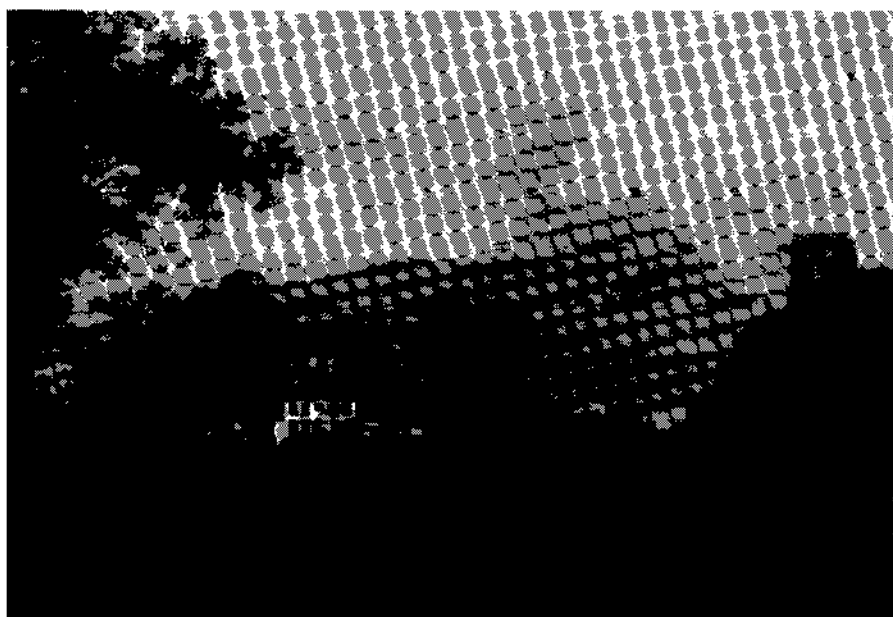
In de voorgaande schets over historische elitestudies zijn verschillende definities van 'elite' genoemd. Op basis van juridische gronden werd bepaald wie tot de 'elite' behoorden indien de adel tot studieonderwerp werd gemaakt; een eveneens helder omschreven groep vormden de leden van de stedelijke besturen. Ook duidelijk omschreven waren de elites gebaseerd op financiële en fiscale criteria, zoals de censuskiezers, de miljonairs of landgoedbezitters. In enkele studies werd de elite veel ruimer omschreven, namelijk als een sociale groep hoog in de maatschappelijke hiërarchie of werd het begrip verbonden met bestuurlijke of politieke macht. De definitie was telkens afhankelijk gemaakt van de vraagstelling binnen het onderzoek. Dat zal ook hier het geval zijn.

Dit onderzoek is gebaseerd op een door A.Giddens ontwikkelde onderzoekskader.⁴⁹ Dit steunt op zijn beurt weer voornamelijk op Webers gedachtengoed. Giddens onderzoek was in eerste instantie gericht op de analyse van de Britse industriële samenleving, een klassenmaatschappij in ontwikkeling. Maar het algemene begrippenapparaat is breder bruikbaar en ook geschikt voor een regio als oostelijk Noord-Brabant in de negentiende eeuw, waar de agrarische sector lang prominent was.

Giddens omschreef bij zijn poging tot systematisering van begrippen 'elite' als een ruime categorie: 'those who 'lead' in any social category or social activity'. Voorts introduceert hij een onderscheid tussen de aan bepaalde maatschappelijke posities verbonden formele autoriteit en de feitelijke macht van personen of elitegroepen. De aan een functie verbonden autoriteit is één van de mogelijke bronnen van feitelijke macht.⁵⁰

Voor de studie van elites onderscheidde hij vervolgens drie primaire dimensies. De eerste dimensie vormt de vraag naar de relatieve openheid van de elite voor personen uit verschillende klassen en, zo die bestaat, langs welke wegen zich aanvulling voordoet. De tweede dimensie is die van de structuur van de elite; het gaat daarbij om de sociale en mentale integratie. Daaronder verstaat hij de aard en frequentie van het onderling sociale verkeer, de aanwezigheid van huwelijksbanden en vriendschappen en de mate van onderlinge solidariteit en overeenstemming over diverse vraagstukken. Als derde dimensie ziet hij de machtsuitoefening. De vraag is in hoeverre macht is verspreid door de samenleving of geconcentreerd in de handen van elites. Hoe sterk is deze geconcentreerde macht bij bepaalde vraagstukken en conflicten?⁵¹ Onderzoek naar machtsuitoefening is volgens Giddens mogelijk wanneer de onderzoeker zich richt op besluitvormingsprocessen. De uitkomsten van het onderzoek naar zulke processen geven indicaties over wat hij noemt de 'issue-strength' van verschillende elitegroepen. Voorts zal een analyse van het besluitvormingsproces gegevens kunnen opleveren over de concentratie van macht tussen en binnen de elitegroepen.

Onderzoek door middel van een oriëntatie op conflicten in besluitvormingsprocessen is vrij algemeen. Ook de reeds genoemde Laumann c.s. deden

Gezicht op de achterzijde van de buitenplaats Sionsburg te Vught. Sionsburg had in de 19e eeuw wisselende (protestantse) eigenaren, waaronder Willem II en de Bossche familie Margraff. Gouache, H. Knip (± 1850), collectie Noordbrabants Museum.

voorstellen om machtsverhoudingen tussen en binnen elites op te sporen door de totstandkoming van besluiten te onderzoeken. Zij wezen daarbij op de noodzaak verschillende typen onderwerpen bij de analyse te betrekken, namelijk enerzijds 'instrumental issues', dat zijn vraagstukken waarbij de verdeling van schaarse middelen in het geding is, en anderzijds 'consummatory issues', dat wil zeggen vraagstukken van meer principiële en ideologische aard. Studie naar deze verschillende onderwerpen van besluitvorming kan leiden tot meer inzicht in de verschillende belangen die partijen hadden bij de uitkomsten van een besluitvormingsproces. Immers, niet bij elk vraagstuk dat zich voordoet zal voor alle elitegroepen een totale inbreng van potentiële machtsbronnen noodzakelijk zijn.⁵²

De belangrijkste begrippen binnen ons onderzoek zijn 'elite' en 'macht'. Na de voorgaande inleiding over de aan deze begrippen verbonden discussies kan hier met een korte omschrijving worden volstaan. De in dit onderzoek gehanteerde definitie van macht is op die van Weber gebaseerd en luidt als volgt: macht is het vermogen van een actor binnen een bepaalde relatie om het gedrag van andere actoren te bepalen, zelfs tegen hun wens in. De in dit onderzoek gehanteerde definitie van elite is op die van Giddens gebaseerd en luidt als volgt: tot de elite behoren die mensen, met inbegrip van hun directe verwanten, die op grond van criteria van welstand en bestuurlijke positie bijzondere plaatsen innemen in de maatschappij. Hiermee is 'elite' een relatief begrip en niet bij voorbaat gedefi-

nieerd in politiek-bestuurlijke of juridische termen of als een economische klasse of standsgroep.

In dit onderzoek met betrekking tot oostelijk Noord-Brabant in de periode van circa 1810 tot 1914 worden de regionale machtsverhoudingen gereconstrueerd en geanalyseerd. Daartoe zal de samenstelling van de regionale elite worden onderzocht op de mate van homogeniteit en heterogeniteit en de ontwikkeling hiervan in de tijd en zal worden nagegaan wat de rol van deze elites was in de maatschappij en hoe zij reageerden op de veranderende maatschappelijke omstandigheden. Hiertoe worden enkele specifieke perioden van conflict onderzocht.

Al is deze studie niet vanuit een 'verzuilingsperspectief' opgezet, de ontwikkeling van sociale bewegingen, de motieven en achtergronden van de leiders hiervan, alsmede de reacties van de traditionele elites hierop, leveren ons kennis over de regionale machtsverhoudingen zowel als over de katholieke organisatievorming in de regio als onderdeel van de Nederlandse verzuiling.

In deze studie vangt het onderzoek, na een omschrijving van het onderzoeksgebied en een korte inleiding op de maatschappelijke ontwikkeling van deze regio in hoofdstuk drie, in hoofdstuk vier aan met een analyse van de samenstelling van de regionale elites. Dit deel begint met een beschrijving van de financiële top van de regio. Op grond van belastingmateriaal wordt onderzocht wie daartoe behoorden en wat voor vermogens deze mensen bezaten, dan wel welke inkomens zij genoten. In hoofdstuk vijf volgt een analyse van de samenstelling van de bestuurlijke elite. Door middel van netwerk-analyses wordt in vier peiljaren nagegaan wie tot deze elite konden worden gerekend en in welke organisaties en instellingen zij actief waren. In hoofdstuk zes komen de lijnen uit de twee voorafgaande hoofdstukken bijeen. Hier worden de topgroepen van de financiële en bestuurlijke elites vergeleken en de eventuele gemeenschappelijke delen vastgesteld, waarna de ontwikkeling van de regionale elite kan worden geschetst. In hoofdstuk zeven worden de familierelaties van en de sociale omgang binnen de in de regio dominante groep personen beschreven. Op zoek naar gemeenschappelijke kenmerken richt de aandacht zich vervolgens op drie families, die elk op een bepaald moment tot de regionale elite behoorden. De vragen zijn hier: wat was hun ontwikkeling en wat voerde leden van deze families tot de bovenste sporten van de maatschappelijke ladder?

In het laatste deel, de hoofdstukken negen, tien en elf, wordt het functioneren van de elite tijdens enkele conflicten en perioden van spanning in de regio bestudeerd. Het gaat zowel om vraagstukken waarbij de verdeling van schaarse middelen in het geding was als om vraagstukken van meer principiële en ideologische aard. In de praktijk blijkt een strikte scheiding tussen beide soorten overigens niet hanteerbaar. De vraagstukken worden zodanig beschreven dat een kennismaking met het (probleem-) veld, de spelers en de uitkomsten van het spel mogelijk is. Drie vragen worden hierbij behandeld. Dit zijn: in hoeverre hadden familierelaties betekenis temidden van andere loyaliteiten in de sociale werkelijkheid van de elite, wat voor machtsbronnen werden gemobiliseerd en ten slotte, hadden de uitkomsten van deze conflicten gevolgen voor de samenstelling van de elites?

De periode van onderzoek is die van circa 1810 tot 1914. Omstreeks 1810 waren

er processen gaande met betekenis voor elite en machtsverhoudingen, die zullen worden beschreven. De eerste systematische analyse begint dan ook, voor zover mogelijk, bij de situatie van het jaar 1810. De einddatum ligt voor de Eerste Wereldoorlog. De mogelijke invloeden van deze oorlog, vooral op de financiële elite, zijn niet meer onderzocht.

3 De maatschappelijke ontwikkeling in oostelijk noordbrabant

3.1 De regio en haar bevolking

Het onderzoek heeft betrekking op de oostelijke helft van de Nederlandse provincie Noord-Brabant, namelijk de gemeenten in het Brabantse gedeelte van het in 1853 gevormde bisdom Den Bosch, die grotendeels op de zandgronden gelegen zijn.² In bestuurlijk opzicht behoorde dit gebied vóór 1795 tot de vier kwartieren van de Meierij van 's-Hertogenbosch, Kempenland, Peelland, Maasland en Oisterwijk genaamd; bovendien omvat het het Land van Cuyk en (delen van) enkele niet tot voormalig Staats-Brabant behorende gebieden, waarvan de belangrijkste de heerlijkheden Boxmeer, Gemert en Ravenstein waren. Het onderzoeksgebied werd in 1806 een onderdeel van het departement 'Brabant' en later van de provincie Noord-Brabant. De definitieve zuidelijke grens ontstond in 1840 bij de staatkundige afwikkeling van de Belgische opstand.

De oppervlakte van het onderzoeksgebied bestaat vrijwel geheel uit zandgronden, die in prehistorische tijden door de wind afgezet zijn. Op verschillende plaatsen zijn deze door de overheersende windrichting opgestuwd tot zandruggen, zoals de zandcomplexen bij Oisterwijk en Drunen en de Middenbrabantse dekzandrug. Dit landschap wordt in zuid-noordelijke richting doorsneden door een aantal beken. Deze hebben hun loop gevonden in het bestaande reliëf. De zogenaamde Centrale Slenk ligt als een groot bekken tussen het Kempisch Hoog (tot 45 meter boven NAP) en de Peelhorst (tot 30 meter boven NAP). In het westelijke deel van deze slenk vormt de Dommel de centrale beek waarin de Kempen afwateren en in het oostelijk deel vervult de Aa deze functie voor de in de Peel ontspringende beken. Deze beken stromen naar het laagst gelegen gebied, dat bij 's-Hertogenbosch, en monden ten slotte uit in de Maas.³

In dit overwegende agrarische landschap lagen omstreeks 1800 enkele plaatsen met een stedelijk karakter. Dit waren de dichtbevolkte hoofdstad van het gewest, 's-Hertogenbosch, Eindhoven, de gemeente met het kleinste oppervlak, en het vestingstadje Grave. Naar inwonertal beschouwd mogen ook de meer uitgestrekte gemeenten Helmond en Tilburg aanspraak op het etiket 'stedelijk' maken. In deze stedelijke gebieden leefde in 1809 ongeveer eenzesde deel van de circa 170 duizend mensen in de regio. In 1909 was de bevolking verdubbeld en leefde een derde deel hiervan binnen de vier grote plaatsen, Den Bosch, Eindhoven, Helmond en Tilburg. De bevolkingsdichtheid (het aantal inwoners per km²) was, afgezien van deze vier plaatsen, hoger in de dorpen gelegen in het noordelijke, lagere deel van de Centrale Slenk dan in de overige, hoger gelegen dorpen.

Te 's-Hertogenbosch dateerde de bevolkingstoename reeds uit de periode 1809-1849; Tilburg kende een forse groei van het inwonertal tussen 1849 en 1879, terwijl in deze periode in de regio als geheel de bevolking nauwelijks toenam en in sommige plaatsen zelfs afnam. Vooral in de periode 1879-1909 was er een sterk accres in Helmond en Den Bosch en in de plaatsen rondom Eindhoven: Stratum, Gestel, Strijp en Woensel, waar zich Groot-Eindhoven begon af te tekenen.⁴ In deze agglomeratie steeg tussen 1879 en 1909 de bevolking van 16.017 naar 28.051 inwoners.

Tabel I De regionale bevolkingsconcentratie

jaar	aantal gemeenten met inwonertal van					totaal
	<1000	1-3000	3-5000	5-7000	>7000	
1809	43	53	7	1	2	106
1849	29	59	14	3	2	107
1879	25	63	11	5	3	107
1909	21	59	13	6	8	107

De voortgang van de bevolkingsconcentratie blijkt uit tabel I. De omvangrijkste plaatsen binnen de regio waren in 1809 Den Bosch (met bijna 14 duizend inwoners) en Tilburg (met ruim 9 duizend), gevolgd door acht dorpen met tussen de 3000 en 7000 inwoners. In dat jaar telden 43 van de 106 gemeenten minder dan 1000 inwoners. Tussen 1809 en 1849 nam het aantal gemeenten met minder dan 1000 inwoners beduidend af en vond er bovendien concentratie plaats in de grotere gemeenten. Naast de beide genoemde plaatsen waren ook Helmond, Loon op Zand en Uden in 1849 relatief omvangrijk. In de periode 1849-1879 verminderte het aantal gemeenten met tussen de 3000 en 5000 inwoners. Er vond een feitelijke teruggang plaats van het inwonertal van Grave en, in mindere mate, van Oirschot en Uden. Tussen 1879 en 1909 versnelde het concentratieproces zich weer. De toename van het aantal plaatsen met meer dan 7000 inwoners is in deze periode opvallend. Naast de drie grote gemeenten 's-Hertogenbosch, Tilburg en Helmond verkregen Boxtel, Deurne, Loon op Zand, Oss en Woensel een bevolking van meer dan 7000 mensen.

De bevolking van het onderzoeksgebied was vrijwel geheel rooms-katholiek. Desondanks waren in bijna alle plaatsen wel enkele niet-katholieken woonachtig. Bij de verdeling van de bevolking naar religie valt op dat in de gemeenten met meer dan 5000 inwoners het percentage niet-katholieken het hoogst was. Het ging om Nederlands hervormden, Joden en na de afscheiding van 1834 ook gereformeerden. In religieus opzicht de meest heterogene gemeenten waren Den Bosch en Grave met circa 17 % niet-katholieken. Grave was een garnizoensstad met relatief veel Nederlands-hervormde militairen, 's-Hertogenbosch trok als bestuurlijk en commercieel centrum veel mensen van elders aan. Andere gemeenten met een hoog percentage (5 à 10 %) niet-katholieken waren Loon op Zand, Cuijk, Oisterwijk, Vught en in de tweede helft van de eeuw Oss en Tilburg. Bij de volkstelling van 1809 bleek 95,8 % van de Oostbrabantse bevolking katholiek te zijn, een percentage dat in de loop van de negentiende eeuw lichtelijk steeg tot 96,6 % in 1909.

De gemeenten in het onderzoeksgebied.

3.2 Bevolking en bestaan in beweging

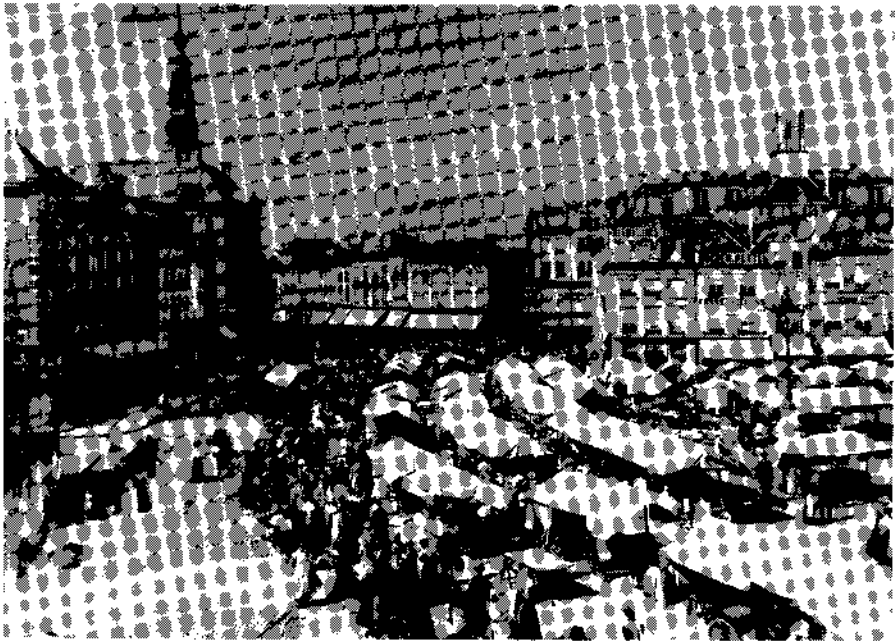
3.2.1 De verkeerssituatie

Noord-Brabant had in de aanvang van de 19^e eeuw een centrale verkeersligging binnen de Nederlanden. 's-Hertogenbosch was een schakel tussen de Hollandse havensteden en enkele belangrijke bevolkings centra, zoals Luik en Aken. Wegens de vele douane-linies en tollens stroomopwaarts op de Maas en de verzanding van deze rivier, werd tot aan het begin van de negentiende eeuw de per schip aangevoerde koopwaar in Den Bosch op een kar overgeladen en over land naar het zuiden gebracht. Omgekeerd volgden produkten uit de door de voerlieden aangedane centra en die van de Brabantse plattelandsnijverheid dezelfde weg naar Holland. In Den Bosch, dat via de Dieze met de Maas verbonden was, begon de verkeersader van de regio, de steenweg richting Luik. In 1742 was hiervan het tracé tussen Den Bosch en Best verhard, maar pas na 1815 kwamen de laatste twintig kilometers door de Kempen klaar.⁶ Na 1815, in de eerste jaren van de regering van Willem I, werden door het Rijk verschillende wegen aangelegd. Er werd verder gewerkt aan de door de Fransen begonnen steenweg van Bergen op Zoom, via Breda, Tilburg en 's-Hertogenbosch op Grave.

In de periode 1840-1870 werden door de provincie vele wegen verhard, aanvankelijk in het lagere deel van de slenk. De betrokken gemeenten behoefden gezamenlijk slechts voor maximaal 33 % (na 1865 voor 40 %) bij te dragen in de kosten van aanleg. Winstverwachting was de motivering bij het provinciaal bestuur, al vormde voor gouverneur Van den Bogaerde de wens een snelle verbinding tussen zijn kasteel te Heeswijk en het gouvernementsgebouw te Den Bosch te krijgen evenzeer een reden voor de aanleg van een provinciale weg. Na 1875 liet de provincie de wegaanleg verder aan de gemeenten en particulieren over; de aanleg van intercommunale wegen werd door de provincie wel gesubsidieerd, maar het onderhoud kwam ten laste van de gemeenten. In het hoger gelegen Kempenland en in Peelland bleven de wegen langere tijd slechts van zand en daardoor bij regen moeilijk begaanbaar. Aan het begin van de twintigste eeuw vormden de slechte wegen in de Peel nog een van de misstanden waarop de kritische journalist H.N. Ouwering zijn pijlen richtte.⁷

In oostelijk Brabant vormde het wegennet een noodzaak om de geïsoleerde gebieden te ontsluiten en geschikt te maken voor verdere economische ontwikkeling. In tegenstelling tot andere delen van Nederland waren de waterwegen er nauwelijks bevaarbaar en hadden zij beperkte betekenis voor het verkeer. De Maas was stroomopwaarts van Grave en Boxmeer vaak moeilijk bevaarbaar, terwijl de Dommel tot Boxtel wel voldoende diepgang had, maar veel kronkelde en geen jaagpad bezat. De Aa was een gedeelte van het jaar van Den Bosch tot Erp bevaarbaar. Verbetering hierin werd nagestreefd en uiteindelijk werd in 1822-1826 parallel aan de Aa de Zuid-Willemsvaart gegraven. Na de openstelling van de Zuid-Willemsvaart was de verbinding met de zuidelijke Nederlanden verbeterd, maar deze werd tussen 1830 en 1840, na de Belgische afscheiding weer verbroken, zodat deze verkeersader in eerste instantie vooral regionaal belang kreeg. Helmond en Veghel profiteerden sterk van de nieuwe verbinding. Na lang aandringen vanuit Eindhoven werd tussen deze stad en de Zuid-Willemsvaart een verbinding gegraven; dit Eindhovens-kanaal werd in 1846 geopend. Hiermee bleef van de grote plaatsen alleen de industriële plaats Tilburg van een waterverbinding verstoken, en wel tot de opening van het Wilhelmina kanaal in 1923. Den Bosch verloor mede door de aanleg van de Zuid-Willemsvaart als overslaghaven aan betekenis. Verschillende firma's uit Den Bosch, die gespecialiseerd waren in handel in koloniale waren en wijnen, zoals Van Lanschot en Van Rijkevorsel, richtten zich sedert het midden van de eeuw in toenemende mate op de geldhandel.

In de jaren 1866-1881 werden er in de regio spoorwegen aangelegd. In 1870 waren zowel een noord-zuid- als een oost-west-verbinding gereed. De oost-westlijn liep over Tilburg, Boxtel, naar Eindhoven en Helmond. Vanuit Eindhoven liep de noord-zuidlijn via Boxtel naar 's-Hertogenbosch, waar sedert 1870 een spoorbrug over de Maas de Meierij via het spoor met Noord-Nederland verbond. Sedert 1881 werd de regio nogmaals doorsneden door de aanleg van de lijn Tilburg-Den Bosch-Nijmegen. De regio was met deze spoorwegen opgenomen in het internationale verkeerssysteem. Er bestonden zes grensoverschrijdende lijnen. Naast de oost-west lijn, die via de havens van Rotterdam en Vlissingen toegang tot Engeland gaf, liepen de lijnen van Boxtel via Beugen en van Eindhoven via Deurne naar Duitsland, van Eindhoven via Valkenswaard en van Tilburg via

De markt te 's-Hertogenbosch eind 19e eeuw. Links het torentje van het stadhuis en de Zwarte Arend op het dak van de gelijknamige sociëteit. Foto, collectie gemeentelijke archiefdienst 's-Hertogenbosch.

Goirle naar België. Waren de spoorwegen vóór 1870 vooral op reizigersvervoer ingericht, nadien won het goederenvervoer per spoor aan belang. De spoorwegen kregen veel betekenis voor de hoger gelegen gronden. De hier relatief grote concentratie spoorwegstations werd voor de mestaanvoer van belang. De aanleg van tramlijnen in de jaren 'tachtig en 'negentig, die van Den Bosch via Veghel naar Helmond en die van Oss via Veghel en Eindhoven naar Turnhout zorgden door de verbinding met de Zuid-Willemsvaart mede voor verdere ontsluiting. Juist de trams werden belangrijk voor het goederenvervoer over kortere afstand van grondstoffen en eindprodukten van de landbouw en de nijverheid.

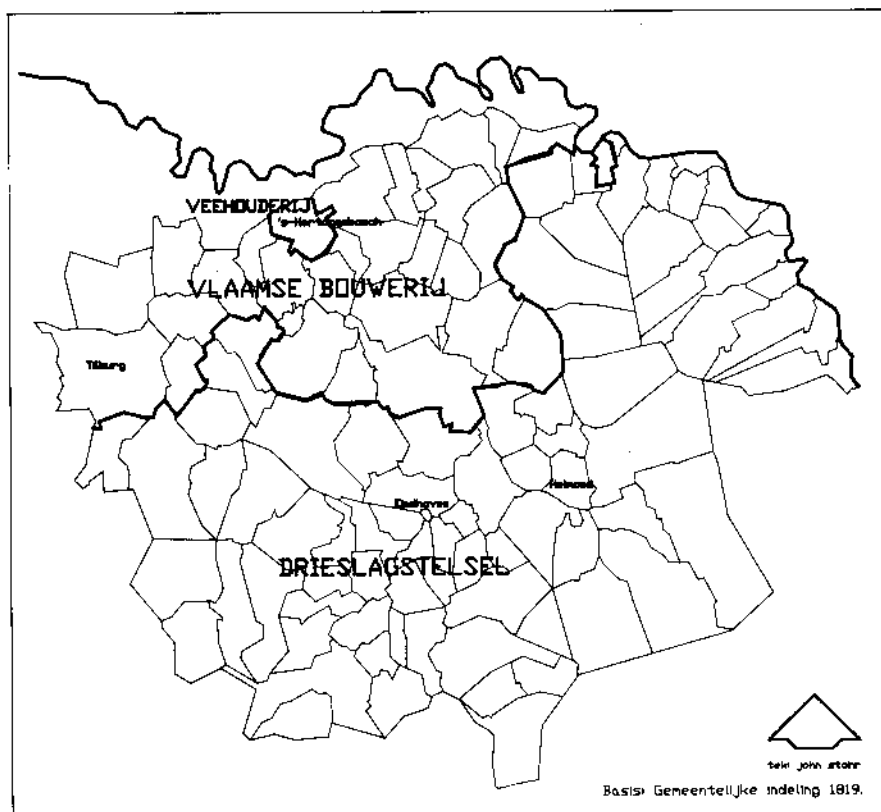
3.2.2 De landbouw

Gedurende de negentiende eeuw bleef de landbouw voor de Noordbrabanders het voornaamste middel van bestaan.⁸ Terwijl het aantal boerenbedrijven toenam daalde echter het aandeel van de agrarische beroepsbevolking in de totale beroepsbevolking geleidelijk van 50 % in 1859 tot 40 % in 1909.⁹ In de negentiende eeuw werden op de Noordbrabantse zandgronden twee landbouwstelsels onderscheiden, het drieslagstelsel en de Vlaamse bouw; beide waren vormen van gemengd bedrijf.¹⁰ De akkerbouwprodukten dienden voor de voeding van het boerenhuishouden en steeds meer ook als voer voor het vee. Slechts overschotten

werden op de markt gebracht. Het melkvee was als leverancier van mest voor de boer een kostbaar bezit en leverde ook het belangrijkste marktprodukt, de boter. Een nijpend probleem voor de zandboeren vormde de mestvoorziening. 'Wat het mestmaken aangaat, hiervan word veel werk gemaakt, en er is misschien geen land, waar men zig daarop meer toelegt',¹¹ zo luidde het in 1800. De Norbertijnse landbouwdeskundige Thijs merkte in 1792 op, dat de mest 'als eenen tweeden Godt' was.¹² Door de in het algemeen geringe vruchtbaarheid van de zandgronden moest men het bouwland voortdurend bewerken en bemesten wilde men voldoende oogsten. Braak kwam slechts voor op gronden met de geringste bodemkwaliteit. De bodemvruchtbaarheid en de verkeersligging bepaalden de verschillen tussen beide landbouwstelsels. Onder het in de regio gebezigde drieslagstelsel werd in feite een verbeterde variant van dit stelsel verstaan, met twee jaren achtereen de teelt van rogge en een derde jaar boekweit, soms aardappelen, gerst of haver. Na de roggeoogst van het tweede jaar werden in het naseizoen veelal spurrie en knollen geteeld. Het drieslagstelsel werd in het algemeen ook gekenmerkt door de beschikbaarheid van woeste gronden voor beweiding en plaggensteken; relatief waren er weinig hooi- en weilanden. Deze werden niet of weinig bemest en waren streng gescheiden van het bouwland. Dit bouwstelsel werd toegepast op de hoger gelegen gronden en in de meer afgelegen delen van de regio.

Het Oostbrabantse Vlaamse-bouwgebied lag in het beneden 10 meter NAP gelegen noordelijke gedeelte van de Centrale Slenk. Gemiddeld was de grond er vruchtbaarder dan op de hogere gronden door de aanwezigheid van meer beekdalgronden en leem. Hierdoor had men de beschikking over meer natuurlijke weiden, kon men er meer rundvee houden en de vruchtbaarheid van het akkerland verhogen. Door de hogere vruchtbaarheid van de grond kon men een vrijer vruchtwisselingsschema hanteren. Het stelsel van Vlaamse bouw kwam neer op een meerjarige vruchtwisseling met de helft van het bouwland bezet door de roggeteelt en het overige gebruikt voor de verbouw van voedergewassen en enige handelsgewassen. De spil van het stelsel werd gevormd door de teelt van veevoedergewassen ten einde de produktie van boter en die van mest ten behoeve van de akkerbouw zo hoog mogelijk op te voeren. Wegens de, in vergelijking met het drieslagstelsel, betere mestvoorziening en vruchtwisseling werd ook een hogere akkerbouwproduktie behaald. Plaggenbemesting was daardoor minder noodzakelijk geworden. De heide kon daarom ontgonnen worden. In de hoger gelegen gemeenten, waar het drieslagstelsel domineerde, bestond circa 1865 meer dan 50 % en zelfs in een groot gedeelte hiervan meer dan 70 % van het grondgebied uit heide, tegen 20 % in de gemeenten in het Vlaamse bouwgebied. Behalve in de omgeving van Loon op Zand en Drunen waren daar veel heide en andere woeste gronden ontgonnen. In onze periode vonden reeds in de meest toegankelijke gebieden omstreeks 1800 ontginningen plaats. De relatie tussen de verbetering van verkeersverbindingen en ontginningen blijkt heel duidelijk in de omgeving van de Zuid-Willemsvaart. Enkele decennia na de aanleg van dit kanaal waren de meeste woeste gronden ten noorden van Helmond verdwenen. De spoorwegen verkregen 40 à 50 jaar later een vergelijkbare functie in het drieslaggebied.

De verschillen tussen beide gebieden bleken ook in de grootte van de bedrijven. Zo werd in het begin van de negentiende eeuw het drieslagstelsel gekenmerkt

De landbouwstelsel; veehouderij, Vlaamse bouwerij en drieslag stelsel.

door kleine bedrijfjes van 2 à 3 ha, tegenover bedrijven van 5 à 7 ha bij de Vlaamse bouw.¹³ Theoretische berekeningen doen vermoeden dat een boerenbedrijf met 2 à 3 ha akkerland en 1,5 à 2 ha grasland ongeveer aan de benedengrens van het levensvatbare zat.¹⁴ Dat er in het drieslagstelsel geen braak meer bestond was volgens een tijdgenoot het gevolg van de geringe omvang van de bedrijfjes en dus een teken van armoede.¹⁵ Met inzet van veel arbeid probeerde men door een intensieve bemesting via de potstal de bodemvruchtbaarheid op peil te houden.

De schrale gronden en de vrij geïsoleerde ligging boden de kleine bedrijven van het drieslagstelsel nauwelijks agrarische expansiemogelijkheden. Voor alle basisproducten was men zelfvoorzienend. Inkomen in geld om bijvoorbeeld belastingen en/of pacht te betalen verwierf men door verkoop van enige zelfbereide boter, soms van een overschot van rogge en haver, van wat eieren of ham en als het lukte van een met ondermelk gemest kalf, voorts als karrevoerder of tapper en uit nevenwerkzaamheden in de huisindustrie.¹⁶ Voor deze kleine familiebedrijven telden niet zozeer de marktprijzen als wel de fysieke opbrengsten.

Voortdurend balanceerden deze kleine bedrijven op de rand van de armoede. Misoogsten kwamen nogal eens voor; in Gestel en Tongelre bijvoorbeeld gemid-

deld eens in de vier, vijf jaren.¹⁷ Deze reeds eeuwenlange strijd om het bestaan duurde in alle hevigheid voort tot ongeveer de jaren 'vijftig van de negentiende eeuw. Het beruchtst zijn de jaren 1845-1849 toen aardappelziekte en roggemis-oogsten niet alleen de grote schare van on- of weinig vermogende voedselkopers, maar ook het gros van de voedselproducerende plattelandsbevolking in diepe ellende stortte. De ontredde van de Brabantse bevolking is af te lezen uit een forse daling van het aantal huwelijken en geboorten, een toename van de sterfte door verzwakking en epidemieën en een ongekend aantal emigranten.

Na 1850 keerde het landbouwtij ten goede. Vrijmaking van de handel en verbetering van de verkeersbindingen verruimden de afzetmarkt voor vee, vlees en zuivelprodukten. Onder invloed van de toenemende (inter)nationale vraag gingen de zandboeren zich meer dan tevoren toeleggen op de veeteelt. In het Vlaamse-bouwgebied ging men ten koste van de boterbereiding de volle melk steeds meer gebruiken voor het mesten van roomkalveren. Het mesten van kalveren was wel arbeids- en kapitaalsintensief, maar het zorgde voor een snelle kapitaalomszetting en daardoor voor de mogelijkheid tot kapitaalvorming. In het drieslaggebied bleef de boterbereiding hoofdzaak, terwijl men met de ondermelk kalveren of varkens vetmestte. Geleidelijk namen de verschillen tussen beide stelsels af. De akkerbouwproduktie werd steeds meer afgestemd op de produktie van veevoer voor vervoeding in eigen bedrijf, ter wille van de produktie van boter en slachtvee voor de markt. De verschuiving van de prijsbalans tussen akkerbouw- en veeteeltprodukten, ten gunste van de laatste, gaf hiertoe aanleiding. Het proces werd nog gestimuleerd door het wegvallen van niet-agrarische nevenverdiensten, waardoor de kleine boeren gedwongen werden te zorgen voor een verhoging van de geldinkomsten uit het eigenlijke boerenbedrijf. Onder invloed van het prijsverloop tijdens de agrarische depressie in de jaren 'tachtig zette het commercialisatie- en specialisatie-proces versneld door. Omstreeks 1910 was in Oost-Brabant het marktgerichte veredelingsbedrijf algemeen. Naast rundvee werd ook het houden van varkens en kippen een belangrijke agrarische bestaansbron, terwijl er rondom de steden voor de kleine landbouwbedrijven nog een alternatief aanwezig was, namelijk specialisatie in de tuinbouw. Het houden van fokstieren, de coöperatieve aankoop van veevoeder en kunstmest, de oprichting van zuivelfabrieken en de overheidsmaatregelen met betrekking tot de voorlichting en het landbouwonderwijs bevorderden deze overgang. De coöperaties kwamen aanvankelijk aan het einde van de jaren 'tachtig, tot stand op 'neutraal-zakelijke' grondslag. Echter, uit vrees voor maatschappelijke polarisatie en mede gezien de toenemende ontsluiting van de dorpen en de groeiende afhankelijkheid van 'vreemde', veelal Joodse kooplieden greep de geestelijkheid in. Men trachtte de modernisering in technisch-economisch opzicht te realiseren met behoud, zoveel mogelijk, van de lokale gemeenschappen en de daarin heersende waarden en normen. De in 1896 door de Norbertijn Gerlacus van den Elsen opgerichte Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB) was hiervan het voornaamste resultaat. De op ethisch-religieuze grondslag gegroundveste NCB stimuleerde de oprichting van coöperaties op allerlei gebied.

3.2.3 De nijverheid

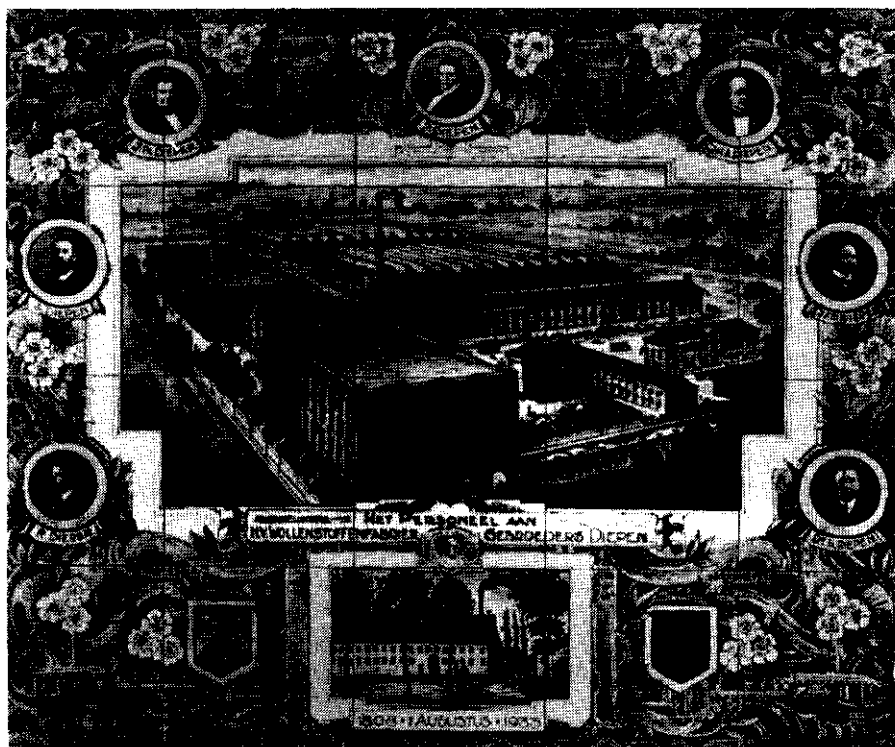
Het grootste deel van de Oostbrabantse nijverheid was gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw ambachtelijk van aard. In kleinbedrijf produceerden men om te voldoen aan een lokale of regionale vraag, waarbij kwaliteit en vakmanschap handelsmerken waren. Daarnaast produceerden onder andere de textielnijverheid en schoenmakerij op groter schaal en voor een (inter)nationale markt.

Enige kleinschalige bedrijfstakingen waren door de gesteldheid van het landschap al sinds lang in bepaalde streken geconcentreerd. Zo is de hoge concentratie van watermolens in Oost-Brabant te verklaren uit de grote en snelle aanvoer van water zowel van het Kempisch Hoog als van de Peelhorst. Het uit de veengebieden stromende zure en ijzerrijke Aa-water maakte de molens ongeschikt voor het vollen van stoffen; er was echter in het Aa-dal voor winning geschikt ijzer neergeslagen, getuige de voormalige ijzergieterijen in Aarle-Rixtel en Asten.¹⁸ De kapitaalintensieve leerlooierijen maakten gebruik van het water van de Dommel en zijn zijbeken en van de ruime aanwezigheid in de regio van eikeschors als looistof. In samenhang met de leerlooierijen ontstonden de schoenmakerijen. Dankzij het welig tieren van populierehout op de veel leem bevattende beekdalgronden in en rondom de gemeenten Boxtel, Liempde, Schijndel, Sint-Oedenrode, Veghel en Udenhout concentreerden de klompenmakerijen zich in deze plaatsen.

Arbeidsintensieve en op export gerichte industriële activiteiten waren de textielindustrie en de Bossche nijverheden van metaalwaren, kleurstof, lint en garen.¹⁹ De textielindustrie had zich uit de Hollandse centra Haarlem en Leiden, waar men over kennis en kapitaal beschikte, in Oost-Brabant gevestigd wegens de lage lonen en ter ontwijking van de stedelijke regels. De aankoop van grondstoffen en de eindbewerking van de geweven stoffen geschieden in Holland, terwijl tussenliggende deelbewerkingen zoals spinnen en weven in Oost-Brabant plaatsvonden. Aan het einde van de achttiende eeuw verzelfstandigde de Oostbrabantse textielindustrie zich, doordat Hollandse 'fabriqueurs', kooplieden-industriëlen, zich er met hun bedrijven vestigden.²⁰

De wolnijverheid was vooral in Tilburg en Geldrop gevestigd, die van linnen in Eindhoven, Helmond, Boxtel, alsook in Nistelrode en Veghel. Vanuit deze textielcentra werd een groot deel van de plattelandsbevolking bij het produktieproces ingeschakeld volgens het huisindustriële systeem. Dit hield in dat 75 à 90 % van de werknemers van een fabrikant niet in een fabrieksgebouw, maar thuis op basis van stukloon arbeidde met grondstoffen en aan werktuigen die meestal eigendom waren van de fabrikant. Voor deze had dat als voordeel dat slechts een gering aantal mensen in vaste dienst was. In tijden van slapte werd geen werk uitgegeven, zodat niet zozeer de fabrikant maar de thuiswerkers daaronder leden. De thuiswerk(st)ers verrichtten naast hun industriële activiteiten agrarische werkzaamheden als neveninkomsten op hun karige bestaan. Toen voor velen de industriële arbeid het hoofdbestaan ging vormen behielden zij een lapje grond voor de verbouw van voedsel voor eigen voorziening en hielden zij zo mogelijk ook een mestvarken en/of een geit.

In de Bataafse en Franse tijd floreerde de textielnijverheid door grote legeror-

Tegelwand ter ere van 125 jaar wollenstoffenfabriek gebroeders Diepen, met de verschillende generaties fabrikanten. Foto, collectie gemeentelijke archiefdienst Tilburg.

ders, het wegvallen van de Engelse concurrentie en de opening van de Franse markt. Deze bloei duurde niet voort, mede doordat Willem I de belangen van de Belgische industrie rondom Luik boven die van Oost-Brabant stelde. De inertie bleef ook bestaan na 1830 en werd zelfs versterkt door de crisis van de jaren 'veertig. Na 1850 trok de economische bedrijvigheid weer geleidelijk aan door een toenemende binnen- en buitenlandse vraag zowel naar agrarische als naar industriële produkten.

Enkele ontwikkelingslijnen zijn ten aanzien van de nijverheid te onderscheiden. Ten eerste ontstond er een toenemende specialisatie in de ambachtelijke nijverheid, waardoor naast meer investeringen ook meer vakkennis en meer gespecialiseerde arbeid dan tevoren vereist werden. Ten tweede breidde niet alleen het aantal ondernemingen in de toonaangevende textielnijverheid zich uit, maar concentreerde de produktie zich steeds meer in fabrieken en nam de toepassing van stoomkracht geleidelijk toe. Ten derde kwamen er ook nieuwe bedrijfstakken tot ontwikkeling. Zo verkreeg de Bossche grafische industrie door het hoge technische niveau landelijke bekendheid. De metaalnijverheid beleefde in vrijwel alle Brabantse steden een opbloei, met in Oost-Brabant Helmond, 's-Hertogenbosch en Tilburg als kernpunten. De sigarennijverheid kwam vooral in 's-Hertogenbosch en in Eindhoven tot flinke ontplooiing. Ten slotte zette de

concentratie van sommige bedrijfstakken in bepaalde regio's zich voort. Meer dan voorheen gingen optimale vestigingsfactoren een beslissende rol spelen. Zo werd Tilburg het wolcentrum van Nederland, al bleef de wollenstoffenindustrie in Geldrop ook nog van belang. De Nederlandse linnenindustrie werd nagenoeg een Brabantse bedrijfstak met de grootste concentraties in en rondom Eindhoven en in Boxtel. Helmond werd een centrum van de katoenindustrie, maar moest de heerschappij aan Twente laten. Er vond ook een concentratieproces plaats bij de leerlooierijen en de schoenmakerijen. Midden-Brabant, en vooral de Langstraat, vormde een goede voedingsbodem voor de arbeidsintensieve schoenindustrie. Binnen het onderzoeksgebied was Loon op Zand, waartoe ook Kaatsheuvel behoorde, de enige gemeente met een belangrijke schoennijverheid.

Nieuwe produktiemethoden vonden ingang, al gebeurde dit in de ene bedrijfstak eerder dan in de andere. Het huisindustriële systeem, dat vooral in de sigaren-, textiel- en de schoenindustrie toegepast werd, werd ofwel gedeeltelijk vervangen door de manufactuur ofwel door de gemechaniseerde voortbrenging. In de manufactuur werden de arbeiders in één werkplaats samengebracht. Uniformering en specialisatie van de produktie door betere controle en arbeidssplitsing maakten het mogelijk grotere, eenvormige hoeveelheden te produceren. Was het manufactuursysteem al vroeg in de Tilburgse en Geldropse wolindustrie doorgedrongen, in de katoen- en linnenfabricage begon dit proces in de jaren 'vijftig en 'zestig. Toen schakelde ook de schoennijverheid geleidelijk over op de manufactuur; de genoemde nieuwe bedrijfstakken hadden vanaf het begin een sterk werkplaatskarakter bezeten.

Een ander motief voor concentratie van de produktie vormde de toepassing van machines en vooral van stoomkracht in het produktieproces, hetgeen (verdere) standaardisatie en massafabricage mogelijk maakte. De ondernemers moesten deze voordelen, die gepaard gingen met de aanschaf van de kostbare stoomapparatuur en de bijkomende brandstofkosten, afwegen tegen de voordelen van de manufactuur en de huisnijverheid, vooral bestaande uit de geringe omvang van de investeringen. Machinale produktie met stoomkracht werd slechts geleidelijk ingevoerd. Zo bleef het aandeel van de wollenstoffenfabrieken met stoomkracht te Tilburg in de periode 1855-1875 vrij stabiel op ruim eenderde van het aantal inrichtingen, terwijl het totale aantal daarvan toenam van 67 naar 142, ruim een verdubbeling. Evenals in de wolspinnerij werd de stoommachine al in de eerste decennia van de eeuw ingevoerd in de linnenindustrie, maar bleef het weven hoofdzakelijk door thuiswerkers uitgeoefend worden. De katoenindustrie te Helmond, die de garens kant en klaar uit Engeland betrok, schakelde pas na 1865 op stoomkracht over. De introductie van machinale produktie ter versneling van de manufactuur geschiedde in de schoenindustrie gedeeltelijk in de jaren 'tachtig en in de tabaksnijverheid pas in de twintigste eeuw.

In de overgangsfase naar gemechaniseerde industrie kwam ook het fenomeen van de gedwongen winkelnering tot ontwikkeling. De ondernemer verplichtte daarbij zijn werknemers een deel van hun inkopen te verrichten in een winkel die door hem of een familielid geëxploiteerd werd en veelal aan de fabriek verbonden was. Dit gebeurde hoofdzakelijk door werkgevers die een manufactuur dreven en zo de concurrentiestrijd met de gemechaniseerde fabrieken langer vol wilden houden. Vooral in de schoen-, sigaren- en textielnijverheid werden de arbeiders

door de gedwongen winkelnering extra uitgebuit.²¹

De industriële ontwikkeling die na 1850 op gang was gekomen stagneerde sedert het begin van de jaren 'zeventig voor een twintigtal jaren. In de textielsector legden juist vele kleine bedrijven het loodje. Na ongeveer 1890 kende de industriële sector een explosieve groei. Ontwikkelingen die reeds in de periode 1850-1870 zichtbaar waren gingen nu in snel tempo voort. De grote expansie van de nijverheid ging gepaard met toenemende mechanisatie en centralisatie van werkzaamheden in werkplaatsen en fabrieken. Toch bleef het huisindustriële systeem ook toen in kleine omvang bestaan, en wel voor specialistische orders.

Het industriële groeiproces verkreeg na 1890 een dynamisch en veelzijdig karakter. Er was niet alleen sprake van uitbreiding en vernieuwing van de reeds bestaande bedrijfstakken, maar ook groeide de voorheen voornamelijk ambachtelijke metaalnijverheid uit tot een echte industrie. Helmond, Den Bosch en Tilburg vormden de kernpunten voor deze industrie. Een nieuwe loot aan de stam vormde de in 1893 te Budel gestichte zinkfabriek, die vanuit België op een stuk heide werd gevestigd wegens de goede verbindingen en de aanwezigheid van goedkope arbeidskrachten. Nieuw was de elektrotechnische industrie te Boxtel, Eindhoven en Tilburg. De vestiging van Philips te Eindhoven in 1891 moet worden toegeschreven aan de beschikbaarheid van een ruim en goedkoop arbeidspotentiël en aan het daar aanwezige gunstige ondernemersklimaat. Na enkele moeilijke aanloopjaren groeide het bedrijf uit tot de meest arbeidsintensieve onderneming in Oost-Brabant, met na 1912 meer dan 2000 arbeidskrachten, aanvankelijk voornamelijk vrouwelijke.

Een nieuwe nijverheid was de margarinefabricage, die zich uit de vanouds in Brabant bestaande boterhandel ontwikkelde. Oss vormde het voornaamste centrum van de boterhandel; de belangrijkste boterhandelaren waren er de op Europese schaal werkende firma's van Jurgens en van Van den Bergh. Zij gingen aan het begin van de jaren 'zeventig over op de vervaardiging van margarine, als goedkoop vervangingsmiddel van boter. Met wisselend resultaat ontstonden er bovendien margarinefabrieken te Asten, Helmond en 's-Hertogenbosch. De al dan niet met stoom uitgeruste zuivelfabrieken die sinds de jaren 'negentig in groten getale werden gesticht bereikten in het begin van twintigste eeuw nog niet het stadium van grootbedrijf. Wel was dit het geval met de uit de veehandel voortkomende Osse stoomvarkensslachterijen van Zwanenberg en van Hartog, en later met die te Boxtel.²² De landbouwindustrieën (Oss en Veghel), evenals de sigarennijverheid (de Kempen en Valkenswaard), de schoenmakerijen en leerlooierijen (Loon op Zand e.o.) en de verveningen en ontginningen (de Peel) verschaften grote delen van het platteland extra werkgelegenheid.

Bij de moderne industriële ondernemingen in ons onderzoeksgebied overheerste het familiale grootbedrijf met enkele honderden werknemers.²³ De financiering van de onderneming geschiedde grotendeels uit eigen vermogen. Opmerkelijk is de dominante positie van door allochtonen gestichte moderne ondernemingen. Het maatschappelijke aanzien van de fabrikanten steeg tegen het einde van de negentiende eeuw sterk. Vooral de moderne ondernemers hadden door hun financiële draagkracht en het scheppen van een grote werkgelegenheid zeker op lokaal niveau veel invloed gekregen. Zij lieten zich niet meer zoals velen in het kleinbedrijf door gewoonte, routine en zelfgenoegzaamheid leiden.

Wel voelden zij zich allereerst eigenaar en niet louter bedrijfsleider. Het bedrijf werd daarom sterk met hen en hun familie geïdentificeerd.

De overheid speelde in het industrialisatieproces slechts een ondersteunende rol. Overtuigd van het belang van de nijverheid als werkverschaffer stimuleerde zij mede daarom de verbetering van verkeersverbindingen en de uitbouw van beroepsonderwijs. Tegelijkertijd nam zij echter ook maatregelen die de Brabantse ondernemers fel bekritiseerden. De invoering van het vrijhandelstarief, in 1862, leidde tot een breuk tussen de protectionistisch ingestelde Brabantse industriëlen en de praktische politiek van de liberalen.²⁴ Ook sociale wetgeving zagen zij, in sociaal opzicht conservatief, als inbreuk op hun functioneren als ondernemer. De invoering van het kindwetje van Van Houten van 1874 stuitte overigens niet op tegenstand in het katholieke zuiden, omdat het de gewoonte was kinderen pas na hun eerste communie, op ongeveer 12-jarige leeftijd, in het industriële arbeidsproces op te nemen.²⁵ Door de krachtige voortgang van het industrialisatieproces na circa 1890 verkregen velen een arbeidsplaats in de nijverheidssector. In tegenstelling tot de betrekkelijke stabiliteit van de lonen vóór ongeveer 1870 steeg het loonniveau met name omstreeks de eeuwwisseling sterk. Dit gold vooral voor hooggekwalificeerde arbeid in de ambachtsnijverheid en voor hen die in stukloon werden uitbetaald, zoals in de schoen- en sigarenindustrie het geval was. Fabrieksarbeid, veelal betaald in tijdloon, werd relatief minder gewaardeerd, maar leverde over het algemeen toch meer op dan ongeschoolde of geëfende werkzaamheden in de thuisarbeid. Vrouwen verdienden voor hetzelfde werk altijd minder dan mannen. Lonen werden bepaald door de verhouding tussen vraag en aanbod van arbeidskracht, dus ongeacht het behoeftepeil van de arbeiders. In verhouding met de kosten van eerste levensbehoeften, zoals voeding en woning, bleven de lonen tot in de jaren 'negentig voor kostwinners onvoldoende. Met meewerkende gezinsleden kon men het breder hebben, maar toch was het doorgaans onmogelijk om geld te reserveren voor de oude dag of voor kwade tijden.²⁶

3.2.4 De bevolkingsgroei

Oost-Brabant was bij het ingaan van de negentiende eeuw een plattelandssamenleving van voornamelijk boeren, ambachtslieden, keuters en dagloners met een geringe graad van urbanisatie. In tegenstelling tot grote delen van de Republiek had de Meierij van 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de achttiende eeuw enige bevolkingsgroei vertoond en deze groei had zich in de tweede helft van de eeuw doorgezet. De groei kwam voornamelijk tot stand door daling van het sterftecijfer onder volwassenen, die ten dele te danken zou zijn aan de introductie van de aardappelteelt.²⁷ Het gebruikelijke demografisch patroon van een pre-industriële samenleving was hierdoor enigszins gewijzigd. Dat patroon bestond al eeuwen uit een hoge nataliteit gepaard aan een hoge mortaliteit (van beide ruim 30%), waardoor er per saldo slechts een geringe natuurlijke groei mogelijk was en meer dan eens zelfs stagnatie of achteruitgang optrad. Hongersnood, epidemieën en oorlogsgeweld zorgden voor een veelvuldig optredende extramortaliteit.²⁸ De levensverwachting was laag: gemiddeld werd men vanaf de geboorte ongeveer 30 jaar, al had iemand die de zuigelingen- en kinderjaren over-

leefd had bij het bereiken van de 21-jarige leeftijd nog een even grote levensverwachting.²⁹ Gedurende de gehele negentiende en ook nog in het begin van de twintigste eeuw bewoog het Brabantse geboortencijfer zich tussen 30‰ en 34 ‰, met als uitzondering de periode 1846-1860 met een zeer laag cijfer (circa 27‰). Het verloop van de Brabantse nataliteit was ongeveer gelijk aan dat van het landelijke gemiddelde, doch lag ca. 4‰ lager. De daling in het landelijke geboortencijfer (van 36‰ in 1876 tot 26 ‰ in 1920) trad in Noord-Brabant echter niet op, zodat ongeveer sinds de eeuwwisseling het Brabantse geboortencijfer het landelijke overtrof.³⁰

Een soortgelijke ontwikkeling kende ook de mortaliteit. Aanvankelijk liep het Brabantse sterftecijfer gelijk op met het landelijke cijfer, doch het lag ruim 2 ‰ lager; het schommelde vrij constant tussen 22 en 24 ‰. De daling in de landelijke mortaliteit, die in de tweede helft van de jaren 'zeventig inzette, werd pas sedert de eeuwwisseling gevolgd door een Brabantse daling, zodat reeds in de jaren 'tachtig de Brabantse sterftecijfers die van Nederland overtroffen. Per saldo was het Brabantse geboortenoverschot in de eerste helft van de negentiende eeuw nagenoeg gelijk aan het landelijke niveau, maar in de tweede eeuwhelft was het Brabantse overschot 2 à 3 ‰ lager. Op provinciaal niveau bepaalde het geboortenoverschot nagenoeg de bevolkingsgroei aangezien het migratiesaldo gedurende de gehele negentiende eeuw tussen plus en min 1 ‰ schommelde. In het begin van de twintigste eeuw was er gemiddeld een negatief migratiesaldo van 2 ‰, maar wegens het hoge geboortenoverschot nam de Brabantse bevolking toen jaarlijks toch met ongeveer 12 ‰ toe. De demografische groei in Oost-Brabant bleef gedurende de negentiende eeuw ten achter bij die van Noord-Brabant als geheel. Zo telde ons onderzoeksgebied in 1809 bijna 170.000 inwoners tegen de provincie 290.000 en was dat in 1909 respectievelijk 343.000 (een verdubbeling) en 623.000 (een groei van 115 ‰). De gemeenten met de sterkste, zelfs explosieve ontwikkeling waren Tilburg, Helmond en Eindhoven.³¹ Deze groei kwam voornamelijk tot stand dankzij de industrialisatie. Inclusief 's-Hertogenbosch nam de bevolking in de vier Oostbrabantse steden tussen 1809 en 1909 met 370 ‰ toe, (met een versnelling sinds 1895). Tevens valt een uitstralingseffect op naar verschillende randgemeenten. Zo kunnen als snelle groeiers genoemd worden de Eindhovense randgemeenten Stratum, Gestel, Striyp en Woensel en de Tilburgse randgemeente Goirle. Evenals de plattelandsgemeenten kenden de steden, met uitzondering van Tilburg, en hun randgemeenten een vertraging in de bevolkingstoename tussen 1840 en 1870.

Het platteland laat min of meer een demografische tweedeling zien, die grotendeels overeenkomt met de verspreiding van de twee landbouwstelsels op de zandgronden. In het drieslaggebied leefden minder mensen per km² dan in het gebied met Vlaamse-bouwstelsel. In de 27 gemeenten (exclusief de steden 's-Hertogenbosch en Tilburg) in het Vlaamse-bouwgebied leefden in 1809 gemiddeld 66 personen per km², in 1849 86, in 1879 95 en in 1909 116, terwijl de 75 plattelandsgemeenten met een drieslagstelsel (exclusief Eindhoven en Helmond) respectievelijk 56, 71, 79 en 101 personen per km² telden. De Oostbrabantse gemeenten met Vlaamse bouw kenden in de periode 1809-1895 een groei van gemiddeld 75 ‰, overigens tegen een groeicijfer voor de provincie als geheel van ongeveer 90 ‰. In het drieslaggebied daarentegen was in dezelfde periode de

demografische groei, met uitzondering van de jaren 'zeventig, laag (namelijk 40 %), terwijl verschillende plattelandsgemeenten in de tweede helft van de negentiende eeuw zelfs in geringe mate ontvolkten. Pas na 1895 valt op het gehele Oostbrabantse platteland een duidelijke bevolkingsgroei waar te nemen, die groter is dan die van de provincie als geheel. Een arbeidsintensieve landbouw kon sindsdien dankzij de verkeersontwikkeling en de (inter)nationale marktsituatie floreren, terwijl een industriële heropbloei en ontginningen voor extra bestaansmogelijkheden zorgden.

3.3 De maatschappelijke verhoudingen.

3.3.1 Armoede en sociale ongelijkheid.

Armoede was omstreeks 1800 een toenemend algemeen verschijnsel in Noord-West Europa, onze regio niet uitgezonderd. Een groot deel van de bevolking was bekend met tijdelijke armoede, bij ziekte of werkloosheid gedurende de winter en een toenemend deel leefde structureel als paupers. De omvang van dit armoedeprobleem laat zich moeilijk exact bepalen. Armoede is een relatief begrip. Enerzijds waren er de mensen voor wie de armoede structureel was en die voortdurend bedeed werden, anderzijds waren er van wie de bestaansbasis zo onzeker was dat zij geregeld als aanvulling een beroep op de armenkas deden. Bedeeden konden arme weduwen en wezen zijn, onvermogen bejaarden en invaliden, maar ook zieken en tijdelijk werklozen. Voor 's-Hertogenbosch is de omvang van de bedeede bevolking bekend. Hier varieerde tussen 1854 en 1865 het aantal door het belangrijkste armbestuur bedeeden tussen de 25 % en 30 % van de totale bevolking. Latere cijfers zijn niet rechtstreeks vergelijkbaar, maar tonen wel aan dat tot 1870 de armoede in deze plaats verder toenam, waarna zij enige jaren op hoog niveau bleef. De stagnatie in de Bossche economische ontwikkeling na de bevolkingstoename in de eerste eeuw helft en de invloed van de periodieke overstromingen in en rondom de stad waren de oorzaken van het grote aantal bedeeden.³² Ook voor Eindhoven zijn gegevens bekend. Hier blijken lagere percentages van de bevolking bedeed te worden dan in Den Bosch. Tussen 1854 en 1865 fluctueerde het percentage tussen 23,5 % en 14 %, met in de latere jaren waarschijnlijk een dalende tendentie. In het algemeen vond de bedeling hier in perioden van duurte plaats en vormde zij een aanvulling op het lage loonniveau van de arbeiders.³³

Ten aanzien van de gemeenten op het platteland lag de situatie weinig anders. In 1806 werden door S. van de Graaff de gegevens van enkele huishoudbudgetten verzameld van boeren en landarbeiders in Peelland.³⁴ In de vier voorbeeldhuishoudens (twee boeren en twee landarbeidersgezinnen met kinderen) die hij presenteert is op het eerste gezicht sprake van enig jaarlijks surplus, maar er werden geen posten opgenomen voor kleding, gereedschappen of onvoorziene uitgaven als gevolg van ziekte of een gedeeltelijke misoogst. Met name de budgetten van de landarbeiders laten weinig speling toe. Van de Graaff merkte op dat deze arbeiders 'door de minste Ziekte of gebrek aan Werk, genoodzaakt wordende om hunnen toevlugt te nemen tot de armenkas, vinden zy dezelve niet zelden ontoereikend, om in hunnen nood te voorzien, en in dat geval, lyden zy de bitterste, de onbegrypelykste Armoede'.³⁵ Deze situatie bleef tot in de tweede helft van de

negentiende eeuw voortbestaan. In 1860 werd tijdens een agrarisch congres bij de bespreking van de positie van landarbeiders in onze regio een huishoudbudget met gelijke strekking opnieuw als typisch vermeld.³⁶

Het onderscheid tussen landarbeiders en kleine boeren is gradueel. Keuterboeren met een niet levensvatbaar bedrijfje zullen als landarbeider aanvullende inkomsten hebben gezocht bij boeren met te veel land om alleen met het eigen gezin te bewerken.³⁷ Beide groepen behoorden tot dat deel van de bevolking waarvan het inkomen zeer onzeker was. In 1908 werd een onderzoek ingesteld naar de toestand van de landarbeiders in onze regio. Hieruit bleek dat vrijwel alle arbeiders enige grond bezaten of pachtten, variërend van 10-20 aren te Berghem tot 2 à 3 hectaren te Mierlo. Inkomsten naast het landarbeiderswerk werden vooral hieruit verkregen, en voorts door betaalde werkzaamheden van gezinsleden; deze verdienden bij met tabaksstrippen, de teelt van konijnen en kanaries, het weven en spinnen, de trek naar Duitsland of fabrieksarbeid door kinderen. Een beroep op het armbestuur of de katholieke liefdadigheid behoeft, volgens dit rapport, slechts bij uitzondering, bij felle vorst of hoog water, te worden gedaan.³⁸

De armenwet van 1854 had als doel de taak van de overheid zoveel mogelijk terug te dringen en de bedeling over te laten aan de kerkelijke en particuliere instellingen. De overheid had volgens de wet enkel nog een politionele taak, het tegengaan van bedelarij. In veel dorpen waar een Burgerlijk Armbestuur bestond duurde het lang voordat een kerkelijk armbestuur gevormd werd en de taken overnam. Veelal had het Burgerlijk Armbestuur in de Generaliteitsperiode de oude bezittingen van het voormalige kerkelijke armbestuur overgenomen en wenste de gemeente deze niet te restitueren. Slechts daar waar de kosten van de armenzorg de baten van deze armengoederen overstegen lijkt het gemeentebestuur geneigd te zijn geweest de taak af te stoten.

Het beeld van de sociale gelaagdheid mag niet vereenvoudigd worden tot een tweedeling, bedeeden en niet-bedeeden. De verschillen in economische positie waren aanmerkelijk, ook onder de overwegend kleine boeren op het platteland. Er bestond verscheidenheid in omvang van grondbezit en er werd reeds gewezen op het graduele verschil tussen dagloners en keuterboeren. In de dorpen hadden zich molenaars, brouwers, winkeliers en tappers gevestigd die dit beroep soms in combinatie met de landbouw uitoefenden. Zij vormden een welvarende bovenlaag in deze plaatsen. Ambtenaren en ambachtslieden leefden in de steden en de dorpen al naar gelang hun verzorgende functie voor de omgeving. Daarnaast waren er arbeiders, veelal ongeschoold, die voornamelijk in de vier grote plaatsen leefden, waar de nijverheid, na 1870 in toenemende mate in fabrieken geconcentreerd, regelmatige werkgelegenheid bood.

De grootste groep rijken leefde gedurende de gehele periode in 's-Hertogenbosch. Dit waren kooplieden en renteniers die te zamen met de verspreid, op enkele landgoederen wonende grondbezitters, de financiële elite van de regio vormden. Sedert 1885 werden zij in rijkdom voorbijgestreefd door de industriëlen te Tilburg, Eindhoven en Helmond.³⁹ De kennis omtrent de feitelijke omvang en samenstelling van de sociale lagen op het platteland in vergelijking met die van de steden is nog te beperkt om tot een behoorlijke regionale samenvatting te komen.

3.3.2 De politiek-bestuurlijke verhoudingen

Vóór 1795 stond noordelijk Brabant als Generaliteitsland onder bestuur van de Staten-Generaal. De stedelijke besturen en de plattelandsbesturen functioneerden betrekkelijk autonoom onder toezicht van door de Staten-Generaal aangestelde ambtenaren. De komst van de Franse troepen maakte aan deze situatie een einde. Binnen de Bataafse Republiek verkreeg Brabant een aan de andere delen gelijke status en was het niet langer Generaliteitsland. Vóór 1795 bestond een grote variatie aan bestuursvormen: er waren steden, dorpen en heerlijkheden, elk met meer of minder zelfstandig bestuur. In de periode 1795-1815 trad uniformering op naar Frans model.⁴⁰

De vestiging van het koninkrijk Holland in 1806 en sterker nog de inlijving in het Franse keizerrijk in 1810-1813 brachten centralisering van bevoegdheden en uniformering van bestuur. De gemeenten kwamen rechtstreeks onder toezicht van het departementale bestuur te staan. De landdrost (1806-1810) of de prefect (1810-1813) bestuurden de departementen, bijgestaan door kwartierdrossen of sous-prefecten en een raad van adviseurs. Alleen de grootste gemeenten, in deze regio, 's-Hertogenbosch en Tilburg, behielden zelfstandige bevoegdheden en verantwoordelijkheden.⁴¹

De grondwetten van 1814 en 1815 brachten beperkte autonomie zowel voor de provincie als voor de gemeenten. De koning benoemde de provinciale gouverneur. Deze was voorzitter van de Provinciale Staten, een door en uit afgevaardigden van de adelstand, de steden en de grondeigenaren op het platteland gekozen orgaan. De Provinciale Staten kozen weer afgevaardigden in de Tweede Kamer (de leden van de Eerste Kamer werden door de koning benoemd). Met dit beperkte en getrapte kiesrecht was de invloed van de bevolking gering. De staten beschikten in alles aangaande het inwendige bestuur, in overeenstemming met de wet en onder goedkeuring van de koning. De gemeenten beschikten over een eigen begroting en (onder voorbehoud van goedkeuring) lokale belastingen.⁴² De steden ressorteerden rechtstreeks onder het provinciale bestuur; het platteland, met de dorpen, werd in districten gedeeld met aan het hoofd daarvan een schout of commissaris. Volgens het hier geldende bestuursreglement bezat deze, onder de gouverneur ressorterende ambtenaar, grote invloed op het bestuur van de plattelandsgemeenten.⁴³ Het gebrek aan geschikte gemeentebestuurders en de grote achterstanden in de administratie maakten deze bemoeienis en die van speciale commissies uit Gedeputeerde Staten vaak ook noodzakelijk. Van een zelfstandig gemeentebestuur ten plattelande was nauwelijks sprake.

Na 1848 begon voor het bestuur in provincie en gemeenten een nieuwe periode. De grondwetswijziging van dat jaar en de daarop gebaseerde provincie- en gemeentewetten betekenden in de eerste plaats een vergroting van de invloed van de bevolking op het bestuur en tevens brachten ze ruime gemeentelijke autonomie. De gemeenteraad stelde in het vervolg de door Burgemeester en Wethouders voorbereide gemeentelijke verordeningen en de begroting vast. De burgemeester had daarnaast nog taken op gebied van de openbare orde en veiligheid. Het gemeentelijk beleid bleef vrij passief en zuinig. De uitgaven werden zoveel mogelijk beperkt en die uitgaven die het normale budget te boven gingen werden, evenals vroeger, bij voorkeur gefinancierd door de verkoop van effecten of gemeentegronden.

Twee algemene en met elkaar samenhangende ontwikkelingen zijn na 1851 zichtbaar. Een groeiende en op den duur bewust aanvaarde staatsbemoediging deed de autonomie van de gemeenten weer afnemen, terwijl de eisen door de centrale wetgever aan de gemeenten gesteld tot grotere uitgaven noopten. Daarbij behoorde het tot het beleid van de centrale overheid om de lokale directe en indirecte belastingen zoveel mogelijk te beperken ten gunste van de rijksbelastingen. Op deze wijze werd de belastingdruk binnen het Rijk gelijkvormiger.

De lager-onderwijswet van 1857 verplichtte de gemeenten voldoende openbare scholen te stichten en te onderhouden. Sommige gemeenten kwamen tot samenwerking om in gehuchten aan de gemeentegrenzen ook scholen te stichten. De toename van geregeld schoolbezoek en de verbetering van het openbaar onderwijs vonden geleidelijk plaats. Na 1868 ontstonden in vele gemeenten tevens katholieke (meisjes)scholen. Hoewel dit onderwijs niet of (sedert 1889) slechts bescheiden rijkssubsidie kreeg, was de groei stormachtig. Heel wat gemeentebesturen zagen, niet alleen om financiële redenen, deze ontwikkeling met blijdschap aan. Openbare nutsvoorzieningen, zoals drinkwaterleiding en riolering werden in de steden veelal wel als gemeentelijke taken in verband met de volksgezondheid beschouwd, maar men schrok lange tijd terug voor de financiële consequenties; in de dorpen achtte men ze overbodig.

3.3.3 De ontwikkeling van de politieke krachten

De politiek van koning Willem I, gericht op samensmelting van zijn nieuw gevormd Rijk, leverde al snel protesten op van Noordbrabantse katholieken. Zij voelden zich achtergesteld bij de protestanten die relatief veel ambtelijke en bestuurlijke posities binnen Noord-Brabant verkregen.⁴⁴ In de jaren 'twintig vermengden deze geluiden zich met protesten tegen de religieuze politiek van Willem I. In zijn streven om meer greep te krijgen op de opleidingen voor geestelijken kwam hij in botsing met de katholieke clerus. In de regio liep dit conflict hoog op en in de Provinciale Staten vormde zich een sterke oppositie tegenover de regeringsgezinden. Na de Belgische afscheiding in 1830 boette deze oppositie aan betekenis in.⁴⁵

In de jaren 'veertig had de oppositie een meer liberaal karakter aangenomen.⁴⁶ De grondwetwijziging van 1848 werd in de regio gunstig ontvangen, zowel door liberalen als door de Brabantse kerkvoogden, wegens de grotere politieke vrijheden en de verwachte nieuwe ontplooiingskansen voor de katholieke kerk. De Noordbrabantse Tweede-Kamerleden behoorden in meerderheid tot de 'Papo-Thorbeckianen'; een minderheid was conservatief. In de Provinciale Staten was dit niet anders. Ten tijde van verkiezingen vormden zich verscheidene meer of minder liberale kiesverenigingen; de eerste, te Den Bosch, heette 'Vrijheid, Openbaarheid en Orde'. Tot 1870 bleven liberalen de politiek van 's-Hertogenbosch en de Provinciale Staten in hoge mate bepalen.⁴⁷

Omstreeks 1860 werd in de katholieke kerk in binnen- en buitenland een stroming sterker die zich richtte tegen liberale invloeden in kerk en samenleving. In Nederland won deze, gesteund door de pauselijke encycliek van 1864, veel aanhang. Het mandement van het Nederlands episcopaat tegen het openbaar onderwijs van 1868 getuigde ervan. De aansporing van de bisschoppen om over te gaan

Verkiezingspamflet van de rooms-katholieke kiesvereniging Noord-Brabant, gemeenteraadsverkiezing te 's-Hertogenbosch 1872. Collectie Rijksarchief in Noord-Brabant.

Kiezers-Vereniging
NOORDBRABANT
AFDELING
's HERTOGENBOSCH.

M

In hare Vergadering van heden heeft de Vereeniging — bij de Verkiezing van *Dingsdag 6 Februarij e. k.* voor twee Leden van den Gemeenteraad te 's Hertogenbosch — Kandidaat gesteld de Heeren :

(Op het WIT stembriefje)

P. VERMEULEN-BOUMAN.

(Op het GEEL stembriefje)

Jhr. LOUIS DE VAN DER SCHUEREN.

Het Bestuur heeft de Eer U daarvan kennis te geven en U de Kandidaten der Vereeniging aan te bevelen.

's Hertogenbosch, 30 Januarij 1872.

Het Bestuur der Kieservereeniging
Noordbrabant,

LEONARD VERMEULEN, 1e Voorzitter.

Mr. J. B. VAN SON, 2e Voorzitter.

J. A. DE KORT, Penningmeester.

P. CH. SMIT, Secretaris.

Mr. A. A. HEEREN,

Mr. A. F. X. LUIJBEN,

H. W. J. VAN GULICK,

VICTOR DECKERS,

P. N. VERHOEVEN,

F. H. A. HALEWIJN,

} Leden.

tot oprichting van katholieke scholen vond spoedig gehoor; het kwam in 1870 in de regio ook tot een exclusief rooms-katholieke kiesvereniging, 'Noord-Brabant'. Deze door oud-minister J.B. van Son opgerichte vereniging stelde kandidaten voor de verkiezingen van leden van Provinciale Staten. In drie jaar namen kandidaten van 'Noord-Brabant' de politieke heerschappij over van de liberaal-gezinden. Aan de verkiezingen voor de gemeenteraden namen onderafdelingen van 'Noord-Brabant' deel.⁴⁸ Na de grote successen van 1870 en 1873 kreeg de kiesvereniging 'Noord-Brabant' in veel districten waarschijnlijk een sluimerend bestaan.

De politieke stroming die in 'Noord-Brabant' een trefpunt vond, werd sterk door de clerus gesteund. Met haar anti-liberale strekking was ze op zedelijk-godsdienstig, politiek en economisch terrein conservatief. Verschillen en twistpunten binnen deze beweging waren er echter nog voldoende. De belangrijkste twistpunten waren het protectie-vraagstuk, de kwestie van de persoonlijke dienstplicht en de verdere organisatie van katholieke politici. In deze landelijke

discussie waren de kamerleden Bahlmann en Schaepman de leiders van en naamgevers aan de richtingen. Schaepman was een groot voorstander van vergaande samenbundeling binnen de rooms-katholieke Tweede-kamerfractie en eveneens een voorstander van samenwerking met de Anti-Revolutionairen. In sociaal opzicht was hij wat progressiever dan Bahlmann. Na 1891 zou zich onder invloed van de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* en door werkzaamheid van enkele geestelijken nog het sociale vraagstuk voegen bij de genoemde twistpunten.⁴⁹

De activiteiten van de kiesverenigingen beperkten zich lange tijd tot die in de verkiezingstijd, maar geleidelijk kwam het tot een duurzaam verband. De per kiesdistrict georganiseerde kiesverenigingen waren zelfstandige organisaties, waarvan afgevaardigden circa 1888 opnieuw tot een bundeling kwamen in de Provinciale Bond van Rooms-katholieke Kiesverenigingen. De kiesrechtuitbreiding ten gevolge van de grondwetswijziging van 1887, heeft bij deze versterking van de rooms-katholieke politieke organisatie zeker een rol gespeeld. Hiermee werden de katholieke kiesverenigingen de onbetwiste dominante factor binnen de regionale politiek.

Door het grote aantal kiesverenigingen en sociale organisaties hadden de rooms-katholieken aan het einde van de negentiende eeuw binnen de gehele regio een feitelijk monopolie op organisatie. Slechts hier en daar was een ander geluid te horen. Dit klonk soms aan de bittertafel van de herensociëteiten en in de afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Den Bosch, Eindhoven en Tilburg. Sedert de jaren 'negentig werd er binnen de regio, met name in de Langstraat, te 's-Hertogenbosch en Eindhoven socialistische propaganda gemaakt. In Eindhoven ontwikkelde zich ook het onafhankelijke sociaal-katholicisme van 'Eindhoven Vooruit', dat in enkele andere plaatsen navolging kreeg via 'Tilburg Vooruit', 'Boxtels Belang' en 'Gemerts Belang'. Deze plaatselijke bewegingen ontstonden als een revolte van (jongere) lokale dissidenten die opkwamen voor een door de gevestigde gemeentepolitiek versloft specifiek belang, in de meeste gevallen onderwijs en volkshuisvesting. Samenwerking met niet-katholieken vond daarbij plaats. In het kiesdistrict 's-Hertogenbosch bleven niet alleen in de gemeenteraad individuele liberalen actief maar bestonden ook verschillende, elkaar opvolgende, liberale of vooruitstrevende kiesverenigingen die ook voor de Tweede Kamer kandidaten stelden of ondersteunden.

3.3.4 De institutionele groepsvorming

In de laatste decennia van de negentiende eeuw ontwikkelde zich een groot aantal nieuwe organisaties binnen de regio en groeiden enkele van de bestaande in getalssterkte. Het overgrote deel van deze instellingen werd gevormd op katholieke grondslag. Deze groei in katholieke organisaties kan, evenals die van de reeds genoemde politieke organisaties, worden beschouwd als onderdeel van het landelijke proces van verzuiling. Aanvankelijk bestonden er weinig andere organisaties in de regio dan de sinds het eind van de achttiende eeuw in de grotere plaatsen ontstane notabele sociëteiten, waarin katholieken en niet-katholieken elkaar troffen, en voorts de voor een breder publiek bestemde broederschappen en gilden die waarschijnlijk een sluimerend bestaan leidden. Verder bestond er in 's-Hertogenbosch sedert 1819 een afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Al-

gemeen en functioneerde daar sedert 1837 het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.

Het karakter van een belangenbehartigende organisatie verkreeg de sinds 1820 te 's-Hertogenbosch gevestigde afdeling van de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij, die in 1842 vervangen werd door de zelfstandige Noord-Brabantsche Maatschappij ter bevordering van Handel, Landbouw en Nijverheid.⁵⁰ Dit bleef voornamelijk een Bossche aangelegenheid. In 1852 werden in de grootste plaatsen in de regio Kamers van Koophandel en Fabrieken gevestigd, terwijl in 1860 en 1861 het in Tilburg en Helmond ook tot oprichting kwam van afdelingen van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid, sedert 1836 de naam van de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij. Meer dan de plaatselijk Kamers van Koophandel, waarmee samengewerkt werd, waren deze afdelingen praatzelschappen met betrekking tot de plaatselijke economie, waarbij ook de sociale kwestie niet onbesproken bleef. Onder de leden worden de belangrijkste plaatselijke textielondernemers aangetroffen.⁵¹

De belangen van de landbouw werden sedert 1806 besproken in de Commissie voor Landbouw. Hierin hadden regionale bestuurders en (adellijke) bezitters van landgoederen zitting. Dit adviescollege verstreekte tot haar opheffing in 1871 adviezen aan het provinciaal bestuur en was betrokken bij de opstelling van het jaarlijks landbouwverslag. In 1857 werd een Landhuishoudelijke Maatschappij in het arrondissement Eindhoven opgericht. Deze organisatie richtte zich op belangenbehartiging van de landbouw door voorlichting en advisering aan leden, goedkope aanvoer van mest en het nemen van landbouwproeven. Na opheffing van de Provinciale Commissie van Landbouw kwam het tot oprichting van verschillende organisaties die in 1881 te zamen de Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw vormden. Deze organisatie verschafte informatie en adviezen; haar afdelingen kochten collectief mest en ander benodigdheden.⁵² Met deze organisaties was de organisatiedichtheid met name onder de notabele delen van de bevolking toegenomen. Karakteristiek voor deze organisaties was dat zij niet confessioneel waren.

Onder katholiek-kerkelijk gezag staande lekenorganisaties waren de devotie-nale broederschappen, zoals de Sacraments- en Rozenkransbroederschappen, waarnaast zich omstreeks 1850 enkele godsdienstig-vormende organisaties voegden, de Mariacongregaties en de (aards-) broederschappen van de Heilige Familie. Ook omstreeks 1850 ontstonden verschillende liefdadigheidsverenigingen op rooms-katholieke basis. De mannelijke leden van de lokale Sint-Vincentiusverenigingen verschafden ondersteuning van financiële en katholiek-zedelijke aard aan gezinnen van werklozen en zieken. In de Sint-Elisabethverenigingen begonnen enkele jaren later notabele vrouwen de verzorging van zieken op zich te nemen. Deze organisaties en de niet-notabele broederschappen vertonen een groei in aantal na 1870, gelijktijdig met de reeds beschreven uitbreiding van de rooms-katholieke kiesverenigingen.⁵³

De groepsvorming onder de bevolking werd tussen 1890 en 1900 ten zeerste versterkt toen op rooms-katholieke basis standsorganisaties ontstonden, gericht op arbeiders, boeren en middenstanders. Aangemoedigd door de encycliek *Rerum Novarum* en aangewakkerd door het ontwakend groepsbesef bij arbeiders en boeren elders en in de regio nam de clerus het initiatief tot deze organisaties.

De clerus en de rooms-katholieke politici zullen van de noodzaak daartoe zeker extra doordrongen zijn geweest door de nadering van de forse kiesrechtuitbreiding, die in 1896 haar beslag kreeg.

In 1896 werd de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB) gesticht. Omstreeks de eeuwwisseling volgden in Den Bosch, Tilburg, Helmond en Eindhoven de vorming van vakorganisaties onder arbeiders als onderdeel van de rooms-katholieke werkliedenorganisatie. Het eerst ontstonden deze in het schoen- en sigarenmakersbedrijf, bij de typografen en later ook bij de spoorwegen en de textielarbeiders.⁵⁴ Handelaren en andere middenstanders organiseerden zich in 1905 op katholieke grondslag in een middenstandsbond, 'de Hanze'. Een eerste Diocesane r.-k. patroonsbond kwam in 1900 tot stand, maar een meer duurzame en overkoepelende organisatie werd pas in 1919 een feit. Deze organisatievorming maakte deel uit van een confessionalisering van het maatschappelijke leven in de regio. Niet alleen speelde hierbij pastoors en andere geestelijken een vooraanstaande rol, hun gedachtegoed vond ook bij veel leken ingang. Er was sprake van een clericaal-katholieke beweging.

De Boerenbond met de vele aan haar gebonden commerciële nevenorganisaties werd getalsmatig de grootste standsorganisatie in de regio. In elke stad en in menig dorp floreerden daarnaast na 1900 nog de katholieke organisaties bestemd voor specifieke groepen, zoals de patronaten voor jongeren.

3.4 Samenvattende karakterisering

In de onderzoeksregio was omstreeks 1800 sprake van een groeiende bevolking; ondanks de uitbreiding van de beschikbare bestaansmiddelen door de ontginningen en de (huisindustriële) textielnijverheid in de Bataafse en Franse tijd bestond er een demografische druk. Tussen 1815 en de bestaanscrisis van de late jaren 'veertig was er sprake van bevolkingsgroei in het Vlaamse-bouwgebied. Tevens vond er in enkele centra beginnende specialisatie in de schoenen-, en klompennijverheid plaats. Ook op hogere gronden was in de eerste eeuw-helft sprake van groei, maar in mindere mate. In sommige dorpen was de balans zelfs negatief en vond uitstoot van bevolking plaats, onder andere naar 's-Hertogenbosch en Tilburg.

De jaren tussen 1850-1878 vormden een agrarische bloeiperiode; ze worden gekarakteriseerd door een voortschrijdende specialisatie binnen de landbouw in de gehele regio. Enerzijds verloren traditionele agrarische neveninkomsten en plattelandsnijverheid aan betekenis, anderzijds werd het landbouwbedrijf in toenemende mate ingeschakeld bij de produktie van boter en vlees voor de buitenlandse markt. De bevolking nam in deze periode op het platteland nauwelijks toe, terwijl die in de steden en enkele industriële dorpen een explosieve groei kende. De jaren 1878-1914 vertoonden hernieuwde algehele demografische groei die te verklaren is zowel uit de voortzetting van de vernieuwingen in de landbouw als uit de verstedelijking in en rondom de industriële centra onder invloed van de industriële groei en de uitstoot van bevolking van het platteland.

De geschetste economische ontwikkeling leidde op termijn tot vermeerdering van de welvaart in de regio. Hiervan profiteerde echter niet de gehele bevolking in gelijke mate. In de steden vond onder de industriëlen de grootste welvaartsver-

meerdering plaats, terwijl, na 1870 in Eindhoven en in Den Bosch enige tijd later, ook een afname van het pauperisme zichtbaar werd. Op het platteland vormde de verarming van de boeren tijdens de agrarische depressie (1878-1895) op twee manieren een factor in deze ontwikkeling. Voor de boeren was de betrekkelijke verarming een drijfveer bij de heroriëntatie in de landbouw - nadat de prijsverhoudingen van agrarische producten zich wijzigden -, terwijl tegelijkertijd de beschikbaarheid van vele arbeidskrachten in en rondom de industriële centra een laag loonniveau in stand hield en arbeidsintensieve nijverheid aantrok. Dit versterkte de verstedelijking.

Deze veranderingen hadden verstrekkende gevolgen voor de eerder als statisch ervaren sociale indeling van de maatschappij. Het ontstaan van belangenbehartigende organisaties daarbinnen werd door de clerus zoveel mogelijk, in een poging de standenmaatschappij te bestendigen, in ethisch-religieuze banen geleid. Dit kerkelijke streven bood een antwoord op de, door de burgerij, gegoede landbouwers, notabelen en fabrikanten, waargenomen en als negatief ervaren veranderende werkelijkheid.

Ontwikkeling van de katholieke en clericale mentaliteit vond allereerst bij hen plaats. Zij gingen met het rooms-katholieke organisatiewezen een duidelijk stempel op de politieke en sociale verhoudingen op lokaal niveau drukken. Eenerzijds bracht dit nieuwe machtskansen voor sommige delen van de bevolking en bedreigde het de bestaande machtsverdeling, anderzijds verhinderde het een secularisering en betekende het een verdere clericalisering en devotionalisering van de samenleving.

B. DE SAMENSTELLING VAN DE ELITES

4 De financiële elite

4.1 De rijksten

Het bezit van veel geld of duurzame goederen maakt iemand 'rijk' en schept mogelijkheden om meer geld te verwerven. Geld en andere vormen van bezit geven de eigenaar ook invloed op andere mensen, bijvoorbeeld als werkverschaffer, als crediteur, als verpachter of als tiendheffer. Financieel vermogen en macht liggen dicht bij elkaar, zijn vaak in dezelfde persoon verenigd of door familierelaties verbonden. In dit hoofdstuk wordt bezien hoe de financiële top van de regio er uitzag: hoe groot deze was, waar de rijksten leefden en wie daartoe behoorden, wat voor vermogens zij bezaten en welke beroepen zij uitoefenden.

De belangrijkste bron hiervoor vormen de belastinggegevens. Aan het gebruik daarvan zijn voor- en nadelen verbonden. Voordelen zijn dat over een vrij grote groep mensen dezelfde gegevens werden verzameld, die vaak nu nog beschikbaar zijn. Een nadeel is dat alleen die personen als financiële elite naar voren komen die veel belasting betaalden, terwijl het inkomen als zodanig en verschillende vormen van bezit vóór 1893 nauwelijks of niet werden belast. Een ander nadeel is dat er weinig bekend is over de betrouwbaarheid van de gegevens, terwijl controle achteraf door de onderzoeker nauwelijks mogelijk is. Om verschillende redenen kan echter worden aangenomen dat deze bron bruikbaar is voor het vaststellen van de welstandsverschillen. Ten eerste voltrok het systeem van belastingheffing zich meer in de openbaarheid dan wij nu gewend zijn; vooral door de niet-ongebruikelijke publikatie van de aanslagen per persoon zal sociale controle sterke onjuistheden hebben voorkomen. Bovendien stelden de aangeslagenen zelf prijs op een correcte waardering van hun positie, aangezien binnen het censuskiesrecht de verkiesbaarheid van mannen voor politieke functies hieraan verbonden was. Door het openbare karakter van dit censuskiesrecht ging er een statusverhogend effect uit van een hoge aanslag.¹

Het in dit hoofdstuk gehanteerde materiaal bestaat uit vier groepen bronnen. Tussen 1810-1813 werden bronnen gevormd waarin belastinggegevens werden

verwerkt. In 1844 werd bij de voorbereiding van een speciale belastingheffing per gemeente vastgesteld wie de grootste belastingbetalers aldaar waren, zodat een regionaal overzicht op grond van dit materiaal mogelijk lijkt. Een derde groep bronnen is ontstaan doordat het kiesrecht sedert 1815 gebonden was aan de betaalde som in de directe belastingen van het Rijk. Van de hiervoor aangelegde administratie zijn delen bewaard gebleven en bruikbaar. Tot slot zijn gegevens ontleend aan de registratie van de successierechten van na 1875. Deze gegevens kunnen inzicht verschaffen in de omvang en de samenstelling van de fortuinen der rijken. In de inleiding van bijlage 2 is een kort overzicht geboden van de wettelijke ontwikkeling ten aanzien van het bronnenmateriaal.

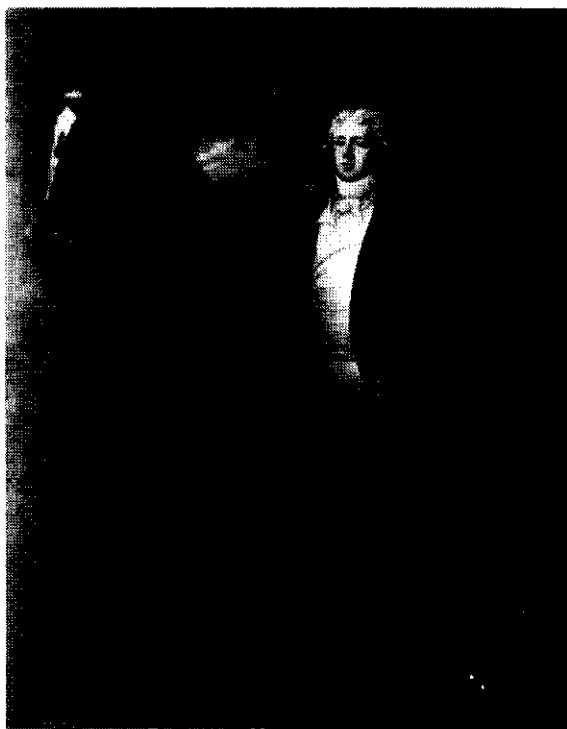
4.2 De welgestelden in de Franse tijd, 1810-1813

Uit de Franse tijd dateren verschillende bronnen die informatie bevatten over de rijksten en over de financiële positie van de vooraanstaande inwoners van het 'Département Monden van de Rijn', waarvan het onderzoeksgebied tussen 1810 en 1813 deel uitmaakte. Voor het gecentraliseerde Franse bestuur was het verzamelen van gegevens uit de geannexeerde gebieden een noodzaak; de registratie van notabelen behoorde daartoe ook. De in dit opzicht belangrijkste bron is een gedrukte lijst uit 1812 met daarop de hoogstaangeslagenen van het departement, de 'Liste définitive des six cents contribuables les plus imposés du Département des Bouches du Rhin'.² Daarnaast dateren uit 1810 de 'Statistique Personelle', een uitgebreid register van notabele personen in het departement waarin onder andere het geschatte inkomen werd opgenomen³ en de 'Liste des cent plus forts contribuables de la Commune de Bois le Duc'.⁴ Verder zijn er voor enkele gemeenten uit 1813 de 'Etat des 500 plus imposés du département, des membres du collège électoral du département et du conseil du département et d'arrondissement residant dans la commune ...'.⁵ Deze lijsten werden voor verschillende doeleinden samengesteld en variëren daarom nogal van indeling en inhoud. Om de vergelijking niet te complex te maken zullen hier in eerste plaats de duidelijkste belastingbronnen gebruikt worden, dat wil zeggen de 'liste définitive des six cents contribuables les plus imposés' en de 'liste des cent plus forts contribuables'. De gegevens van de 'Statistique Personelle' en de 'Etat des 500' zullen daarmee zijdelings in verband worden gebracht.⁶

De 'Liste définitive des six cents contribuables les plus imposés' uit het voorjaar van 1812 werd op verzoek van de Franse minister van financiën opgesteld en in Parijs gedrukt. De lijst bevat alfabetisch de namen en woonplaatsen van de hoogst aangeslagenen in het departement. Voor vermelding op de lijst was een bijdrage in de grondbelasting, de personele belasting (een belasting op getoonde welstand) en/of de patentbelasting (de belasting op de uitoefening van een bedrijf) noodzakelijk.⁷ Helaas bevat de lijst niet de hoogten van de betaalde belastingssommen of de geschatte inkomens. Doel van de lijst was de samenstelling van de kiescolleges van de departementen.

Van de 600 op deze lijst vermelde personen woonde iets minder dan de helft, namelijk 290, binnen het onderzoeksgebied. De belangrijkste woonplaatsen waren 's-Hertogenbosch (25 %), Oirschot (7,6 %), Hilvarenbeek (7,5 %), Sint-Oedenrode (6,2 %) en Tilburg (3,5 %), gevolgd door Boxtel, Oisterwijk en Oss

*De grootste belasting-
betaler in de regio in 1812,
J.D. baron Tuyl van
Serooskerken (1773-1834).
Olieverf, Chr. van Geelen,
Collectie Rijksdienst
Beeldende Kunst.*

(elk 2,4 %). In de overige plaatsen, waaronder Boxmeer, Eindhoven en Helmond woonde minder dan 2 % van deze hoogstaangeslagenen. De hoofdplaats van de regio, op gepaste afstand gevolgd door Oirschot, Hilvarenbeek, Sint-Oedenrode en de fabrieksstad Tilburg springen eruit.⁸ Worden de aantallen hoogstaangeslagenen afgezet tegen het inwonertal van hun woonplaatsen, dan springen vooral Hilvarenbeek eruit met 10,34%, gevolgd door Stratum met 6,71%, Sint-Oedenrode met 5,80% en 's-Hertogenbosch met 5,25%.⁹

Bovenaan de 'Liste définitive des six cents contribuables les plus imposés' staan de dertig grootste belastingbetalers apart in volgorde van aanslag vermeld. Veertien van hen waren in de regio woonachtig, namelijk: J.C.G. van der Brugghen van Croy te Stiphout, D.J.F. van Hogendorp te Tilburg, J. de Jong te Beek en Donk, A. Pompen te Leende, J.D. Tuyl van Serooskerken te Heeze, J. Vogelpoel te Geldrop en C.F. Wesselman te Helmond en de inwoners van Den Bosch J. van Bommel, J.W. Half-Wassenaer, W.F. Heeren, M.W. Kippinx, H.B. Martini, T.C. van Rijckevorsel en J.A. van Thye Hannes. Zij zijn opgenomen in tabel 5.1. De geschatte inkomens, beroepen en functies van deze personen zijn ontleend aan de 'Statistique Personelle'. Bij twee staan opmerkelijk lage inkomens vermeld, waarover meer bij de bespreking van de 'Statistique Personelle'.¹⁰ Vier van hen hadden in 1810 functies op arrondissements- of departementaal niveau en evenveel een functie op stedelijk niveau. Bij vier van deze personen met een functie werd aangegeven dat zij een beroep hadden of hadden uitgeoefend: twee in de handel, één als fabrikant en als één landbouwer. Van drie werd opgemerkt dat ze

'propriétaire', grondeigenaar, waren.

's-Hertogenbosch bleek de woonplaats van het grootste aantal rijken binnen de regio, reden om de voor deze plaats beschikbare bronnen apart te bekijken. Hiervoor staat de 'Liste des Cent plus fortes Contribuables de la Commune De Bois le Duc' ter beschikking,¹¹ die ten overvloede vergeleken kan worden met de 'Etat des 500 plus imposés'.¹² Deze variatie aan bronnen maakt de situatie echter niet eenvoudig, naar zal blijken.

Het doel van de lijsten was verschillend. De 'Etat des 500' bestaat ook voor andere gemeenten. Zij waren door de prefectuur opgesteld en in april 1813 toegezonden aan de verschillende gemeenten om ze te voorzien van de inkomens van de vermelde personen en de namen en leeftijden van hun zonen en neven. Doel was het verwerven van inlichtingen over voor de 'Gardes d'honneur' in aanmerking komende jongemannen.¹³ In het archief van de prefect zijn helaas weinig ingezonden staten terug te vinden. Alleen de begeleidende brieven van de maires en de ingevulde staten uit de kantons Waalwijk en Helmond werden aangetroffen.¹⁴ Opmerkelijk genoeg is de door de gemeente Den Bosch ingezonden staat aanwezig tussen de in mei 1810 ingekomen stukken van deze plaats.¹⁵ Deze 'Etat des 500' van 's-Hertogenbosch is duidelijk identiek aan de andere staten van 500, zodat ook deze lijst uit 1813 moet zijn. De Bossche 'Etat des 500' bevatte de namen, geboortedata, beroepen of functies, geschatte inkomens, plus de namen en leeftijden van de zonen en neven van 85 mannen.

De 'Liste des Cent' had een ander doel. In twee brieven aan het gemeentebestuur, van 10 en 15 mei 1810, verzocht de prefect om 'la designation des citoyens qui parmi les cent plus haut imposés vous paraissent les plus propres à remplir les places de maire, 1e adjoint, 2e adjoint et des vingt membres du conceil municipal'.¹⁶ Uit andere grote steden zijn vergelijkbare lijsten uit de Franse tijd bekend. Ook daar gaat het om voor het gemeentebestuur in aanmerking komende personen.¹⁷ De Bossche 'Liste des Cent' bevat bij elk van de 100 vermelde mannen de geboortedatum, het beroep en het geschatte inkomen. Als datum staat '17 april 1813' op de lijst geschreven. Waarschijnlijk is dit de reden van de verwisseling; mogelijk is de 'Liste des Cent' als klad gebruikt bij de invulling van de 'Etat de 500'. De 'Etat des 500' is zeker uit 1813 en de 'Liste des Cent' moet, ondanks de datering, de in 1810 in de brieven van de prefect bedoelde lijst zijn.¹⁸

Bij vergelijking van de twee valt enige overeenkomst op. 49 personen staan op beide lijsten vermeld. Van 23 van hen zijn de geschatte inkomens identiek. Daarentegen zijn ze van 13 hoger en van evenveel lager op de 'Etat des 500' dan op de 'Liste des Cent'. In beide lijsten is een aantal moeilijk te verklaren doorhalingen en wijzigingen aangebracht.¹⁹ Volgens de 'Liste des Cent' bezaten 16 personen een vermogen van 3000 fr. of hoger. Op de 'Etat des 500' was dit aantal bijna het dubbele, namelijk 31. De verschillen tussen de lijsten kunnen voortkomen uit het feit dat enkele zeer vermogende personen ten tijde van de samenstelling van de 'Liste des Cent', in 1810, niet te Den Bosch stonden ingeschreven, maar elders woonachtig waren of, en dit is waarschijnlijker, niet geschikt werden geacht kandidaat te zijn voor een functie in het stadsbestuur.²⁰ Onder de wel op de 'Etat des 500', maar niet op de 'Liste des Cent' vermelde personen zijn enkele Franse officieren en ook Bossche vooraanstaanden.²¹ Hun aanwezigheid op de 'Etat des 500' in 1813 lijkt niet anders te verklaren dan dat zij, of hun zonen of neven, voor

de 'Garde d'honneur' in aanmerking kwamen.²² Tot slot: niet alle 73 Bosschenaren op de departementale 'Liste définitive des six cents contribuables les plus imposés' uit 1812 vermeld, komen terug op de lokale lijsten van 1810 en 1813.

De frequentieverdeling van de geschatte inkomens in de 'Liste des Cent' uit Den Bosch van 1810 laat zien dat inkomens van 5000 francs en meer zeldzaam waren. Van slechts tien inwoners werd het inkomen zo hoog geschat.²³ Dit waren de heren J. Vermeulen, T.C. van Rijckevorsel, M.W. Kippinx, P.J.van Berckel, P.E.A. de la Court, W.J. Heeren, G.B. Verheijen, M. van de Heuvel, A.G. Verheijen, J. van Heurn en W.H. van Thye Hannes. Opmerkelijk is dat van deze tien slechts vier, namelijk Van Rijckevorsel, Van Thye Hannes, Kippinx en Heeren, apart vermeld stonden in de lijst van 1812, terwijl er andere Bosschenaren waren met een hoger geschat jaarinkomen. Mogelijk houdt dit verband met de klacht van maire Verheijen dat het verzamelen van gegevens over de vermogens zo moeilijk was, daar 'la fortune des habitans appartient aux secrets des familles dans lesquels il est impossible de pénétrer'.²⁴ Deze opmerking van de waarschijnlijke opsteller van deze lijsten maant tot voorzichtigheid bij het gebruik van dit materiaal.

De grootste beroepsgroep op de 'Liste des Cent' te 's-Hertogenbosch wordt gevormd door 29 kooplieden en handelaren. Hierop volgen 20 renteniers (onder wie grote landeigenaren), 21 'fabrikanten', tien beoefenaren van vrije beroepen zoals artsen, chirurgijns, etc, en negen ambtenaren. Tot slot staat er een grote variatie aan middenstanders, zoals kruideniers, bakkers, een paar metselaars en herbergiers op de lijst. Van den Eerenbeemt constateert na vergelijking van soortgelijke lijsten uit Middelburg en Amsterdam, dat de Bossche, evenals de Amsterdamse, een breed scala van beroepen omvat.²⁵

De bronnen lijken verwarrend; ze zijn niet helemaal gelijklopend in de aanduiding van de financiële top. Maar het doel van de lijsten gedachtig kan gesteld worden dat de grootste belastingbetalers in 1812 kooplieden te 's-Hertogenbosch en fabrikanten en de belangrijkste grondbezitters en renteniers in plaatsen als Hilvarenbeek, Oirschot en Sint-Oedenrode waren. De grootste inkomens werden genoten door de leden van de hogere departementale raden, meestal renteniers, grondbezitters of handelaars van professie.

4.3 De verkiesbaren tussen 1823-1839

In de periode 1815-1850 werden ten behoeve van de verkiezingen voor de Provinciale Staten en voor de gemeenteraden in de steden Eindhoven, Grave, 's-Hertogenbosch en Tilburg lijsten samengesteld van belastingbetalers die voldeden aan de census voor verkiesbaren voor deze colleges. Op basis hiervan kan een poging tot reconstructie van de financiële top plaats vinden. De Rijks directe belastingen waarop dit censuskiesrecht was gebaseerd werden tussen 1823 en 1833 niet veranderd. In 1823 was een belastingstelsel in werking getreden dat ten aanzien van zowel de grondbelasting als de personele belasting een aanzienlijke wijziging betekende. In 1833, 1835 en 1844 werden tariefswijzigingen aangebracht, die voor de personele belasting een verhoging betekenden, terwijl het effect op de grondbelasting van de introductie van het kadaster in 1832 varieerde.²⁶ Voor het gebruik van de belastingaanslagen als indicatie van rijkdom betekent

dit dat de gegevens uit de periode tussen 1823 en 1833 samen gebruikt kunnen worden. Latere en eerdere gegevens zijn door de stelsel- en tariefswijzigingen minder goed vergelijkbaar.

Deze lijsten van personen die een zodanige som belasting betaalden dat zij stemrecht bezaten of verkozen mochten worden, zijn slechts incidenteel bewaard gebleven. Uit de jaren 1826-1839 resten zestien lijsten van verkiesbare mannen voor de Provinciale Staten in de plattelandsdistricten. Ze bevatten de namen, de woonplaatsen en de beroepen of functies van de vermelde verkiesbaren. In één-derde van de gevallen zijn ook de hoogten van de belastingaanslagen bewaard gebleven.²⁷ Vermelding op deze lijsten van verkiesbaren betekende door de hele periode een minimale aanslag van 74 gulden per jaar in de grondbelasting en de personele belasting.²⁸ Per kiesdistrict betrof dit telkens slechts enkele tientallen mannen, gemiddeld 33. Bij een enkeling (10 % hiervan) werd opgemerkt dat deze vermelding werd verkregen wegens de aanslag van echtgenote of moeder. De gemeenteraden van de steden vormden aparte kiescolleges waaruit Provinciale-statenleden werden gekozen.

Tussen de kiesdistricten op het platteland is een aantal verschillen te constateren voor wat betreft de beroepen die de verkiesbaren uitoefenden. In de districten 1 (het Maasland), 2 (Land van Cuyk) en 8 (tussen Tilburg en de Langstraat) zijn landbouwers sterk vertegenwoordigd.²⁹ In district 3 (Sint-Oedenrode, Uden, Veghel e.o.), in district 7 (Helmond, Geldrop, Budel e.o.) en ook in district 8 zijn veel ambachtelijke producenten (molenaars, bakkers, brouwers, looijers, etc.) verkiesbaar, terwijl op elke andere lijst wel een enkeling met deze beroepen vermeld is. In district 7 (met daarin Helmond) staan ook veel fabrikanten verkiesbaar.³⁰ In sommige districten springen er beroepen uit, zoals in district 4 (Vught, Berlicum, Boxtel, Oirschot e.o.) waar zes Eerste en Tweede Kamerleden verkiesbaar waren. In dit district was ook de gemiddelde aanslag het hoogst van al de districten; het gemiddelde was in 1826 *f.*164,85; de laagste aanslag was *f.*74,22, de hoogste *f.*872,70.³¹ Ook in dit district, evenals in het Maasland en het Land van Cuyk, waren veel gepensioneerden, renteniers en mannen 'zonder beroep' vermeld.³²

In die kiesdistricten waarvan voor verschillende jaren de lijsten van verkiesbaren bewaard zijn gebleven is een toename van het aantal verkiesbare mannen te constateren. Dit wijst, bij gelijk gebleven censushoogte, op een vergroting van het aantal grotere belastingbetalers. Dat was ongetwijfeld het gevolg van de wijzigingen in de belastingtarieven in 1833 en 1835, maar mogelijk toch ook een indicatie voor een verhoogd welvaartsniveau. Deze toename is zichtbaar onder landbouwers, pastoors en bierbrouwers.

Op de lijsten uit de jaren 1826-1831 waren aanslagen boven de *f.*200,- zeldzaam.³³ Slechts twaalf van de 132 vermelde personen uit de negen districten hadden zo'n aanslag. Eén persoon, H.B. Martini uit Vught, stond zowel in 1826 in district 4, als in 1831 in district 9 vermeld. Ondanks de gemiddeld iets hogere aanslag in de jaren 1835-1839 dan vóór 1833, kwamen die van *f.* 200,- of hoger nog steeds weinig voor.³⁴ Slechts drie van de 58 personen hadden zo'n aanslag. C.F. Wesselman uit Helmond stond zowel in 1829 als in 1835 op de lijst van verkiesbaren. Deze, in totaal veertien personen met een aanslag van boven 200 gulden zijn aan te merken als de relatieve financiële top onder de Provinciale-statenkiezers,

Kasteel Helmond, eigendom van de protestantse familie Wesselman, eerste helft 19e eeuw. Tekening, C.A. Vieweg, collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

voorzover de aanslagen bekend zijn. H.B. Martini en de vader van Wesselman en die van Pompen uit Soerendonk behoorden ook in 1812 tot de hoogst aangeslagenen.

Voor de steden Eindhoven en 's-Hertogenbosch is veel minder bewaard gebleven, uit Grave en Tilburg feitelijk niets.³⁵ Voor de stad Eindhoven is een lijst met aanslagen uit 1822 bewaard gebleven op grond waarvan het kiesrecht kon worden toebedeeld.³⁶ Op deze lijst stonden 102 personen, onder wie vijf weduwen. De hoogste aanslag bedroeg *f.*171,02, de laagste *f.*20,12, terwijl de gemiddelde aanslag *f.*38,41 bedroeg. Zes personen betaalden minimaal tweemaal de gemiddelde aanslag (*f.*76,82) en acht zouden aan de census van *f.*74,- in een plattelandsdistrict hebben voldaan. Door de belastingwijziging zijn gegevens echter onvergelykbaar met die van na 1823. De in 1822 te Eindhoven hoogst aangeslagen personen zullen dat, voorzover zij niet overleden waren, waarschijnlijk nadien ook zijn geweest.

Voor Den Bosch is een soortgelijke lijst onder andere uit 1830 bewaard gebleven.³⁷ Deze lijst bevatte veel meer namen, namelijk 1009. De hoogste aanslag bedroeg *f.*471,58, de laagste was *f.*20,02, het gemiddelde was *f.*44,28. Bij 146 namen stond een aanslag vermeld van minimaal twee maal het gemiddelde bedrag (*f.*90,-). Hieronder waren veertien vrouwen en drie 'erven..' of 'kinderen van..'

De verdeling van de aanslagen te Den Bosch was in 1830 zodanig dat 17 personen gerekend kunnen worden een financiële top van deze stad te vormen.³⁸ Zij betaalden minimaal *f.*225,- aan rijksbelastingen. Hiertoe behoorden W.J. Heeren, die in 1810 ook reeds tot de topgroep van de Bossche lijst behoorde, terwijl

een vader en een oom van de vier vermelde Van Rijckevorsels hoog vermeld waren op de Bossche 'Liste des Cent'.

Op basis van de bewaard gebleven kiezerslijsten is dus slechts een beperkt en fragmentarisch regionaal overzicht uit de periode 1826-1839 mogelijk. De meeste grote belastingbetalers woonden zeer waarschijnlijk in Den Bosch, de grootste stad in de regio. Echter werden de hoogste aanslagen niet hier betaald, maar door inwoners van enkele plattelandsdistricten. De omvang van de financiële top omvatte voor de periode 1826-1839 minstens 38 personen.

4.4 Een regionaal overzicht uit 1844

Een vollediger regionaal beeld is te baseren op een bron uit 1844, toen de minister van financiën, Van Hall, een einde trachtte te maken aan de financiële crisis waarin de Nederlandse staat was geraakt.³⁹ Hij deed in 1844 de Tweede Kamer het voorstel tot een grote staatslening tegen lage rente met als stok achter de deur, voor als de lening niet mocht slagen, een buitengewone belastingheffing. Ter voorbereiding van dat laatste werd door de lokale belastingontvangers in elke gemeente van Noord-Brabant een lijst opgesteld van de 24 hoogst aangeslagenen in de drie Rijksbelastingen; de grondbelasting, het personeel en het patent. Uit deze hoogst aangeslagenen zou een speciale commissie van belastingzitters worden samengesteld, voor het geval het tot heffing zou komen.⁴⁰

Deze lijsten maken een vergelijking mogelijk van het welvaartsniveau van de rijkste inwoners van de verschillende gemeenten, aangezien de criteria voor samenstelling overal gelijk waren. Deze sloten echter wel belangrijke groepen van de bevolking uit. Geen lid van de commissie van belastingzitters mochten zijn: vrouwen, mannen ouder dan 65 jaar, notarissen en geestelijken. Zij staan dus niet op deze lijsten vermeld. Behalve de naam en de aanslagen in de drie rijksbelastingen bevatten deze lijsten ook de uitgeoefende beroepen en nevenberoepen.

Om de gegevens per gemeente vergelijkbaar te maken zijn de namen van de personen met een aanslag van 74 gulden en meer in de grond- en personele belasting verzameld. Dit criterium is zo gekozen omdat zodoende een globale vergelijking plaats kan vinden met de gegevens van de verkiesbaren voor de Provinciale Staten. Van de lijsten van de 102 plattelands-gemeenten, met in totaal 2448 personen, bleven zo slechts 64 gemeenten met 239 personen over die aan de gestelde criteria voldeden. In eerste instantie wordt de geografische spreiding voor wat betreft het 'platteland' alleen op basis van een aanslag in de grond- en personele belastingen bezien. Het blijkt dat deze 239 personen overwegend in drie delen van de regio woonachtig waren, namelijk in de lage Meierij (Vught, Oirschot, Boxtel, Udenhout, Veghel e.o.), in het Maasland (Oss, Den Dungen, Geffen, Rosmalen, Reek) en in het Land van Cuyk (tussen Linden en Maashees). Opvallend weinig van deze aangeslagenen woonden in het Peelland en de Kempen. Afgezet tegen het inwonertal van deze plaatsen springt vooral het Land van Cuyk er uit. Plaatsen als Linden, Boxmeer, Sambeek en Vierlingsbeek telden relatief veel personen die aan de gestelde criteria voldeden. Dit patroon wijkt niet belangrijk af van dat van de lijsten van verkiesbaren voor de Provinciale Staten uit de periode 1826-1839. Indien ook de patentbelasting in ogenschouw wordt genomen blijft dit beeld ongewijzigd. Met name in Vught, Oirschot, Boxtel, Sint-

Oedenrode, Veghel e.o. woonden veel mensen die patentbelasting betaalden wegens een of andere vorm van kleine nijverheid.

In tabel 2.2 staan de beroepen en de bijbehorende gemiddelde aanslagen vermeld. Gemiddeld hadden de 26 vermelde renteniers, particulieren, grondbezitters en personen zonder beroep de hoogste aanslag, namelijk *f.*223,61. De vier vermelde fabrikanten werden gemiddeld voor bijna hetzelfde bedrag aangeslagen. De dertien vermelde kooplieden, de 25 personen aangesteld als burgemeester, wethouder of ambtenaar, de negen molenaars en 20 bierbrouwers volgen daarop met gemiddelde aanslagen van omstreeks 150 gulden. De in aantal belangrijkste groep wordt gevormd door de 91 landbouwers. Zij hadden een gemiddelde aanslag van *f.*116,52.

Van 55 personen stond een tweede beroep vermeld, waarvan er 29 door landbouwers werden uitgeoefend. Dertien landbouwers combineerden hun beroep met dat van tapper of logementhouder. Zij betaalden daarom meer belasting dan de landbouwers gemiddeld, met name in de patentbelasting. Van de 239 personen bedroeg de gemiddeld betaalde som belasting *f.*139,59. De 184 met één beroep betaalden gemiddeld *f.*136,78, terwijl de 55 met twee beroepen gemiddeld *f.*143,48 betaalden en de vijf met drie beroepen *f.*145,44. Vooral bij de landbouwers droeg het tweede beroep bij tot een hogere belastingaanslag. Er is betrekkelijk weinig bekend over de aard en de betekenis van nevenberoepen. De lijst uit 1844 bevat ook in dit opzicht interessant materiaal voor een veel grotere groep mannen dan de hier besproken 239 personen.

Op grond van de frequentieverdeling van deze aanslagen uit 1844 kunnen de aanslagen boven de *f.*220,- als bijzonder worden beschouwd.⁴¹ Slechts zeventien van de 239 personen hadden zo'n aanslag. Drie van hen, Jhr. Jonge van Zwijnsbergen uit Helvoirt, G. Godschalk uit Den Dungen en F. Pompen uit Soerendonk, behoorden in de periode 1826-1839 tot de financiële top van de verkiesbaren. Van de overigen woonden er zes in een plaats behorend tot een district waarvan de kiezerslijst tussen 1826-1839 niet werd bewaard. De vader van de gebroeders Bruggen van Croy stond vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen uit 1812.

De vier grote plaatsen, Den Bosch, Eindhoven, Helmond en Tilburg dienen apart te worden beschouwd. Hier betaalden bijna alle vermelde personen meer dan *f.*74,-; in 's-Hertogenbosch zelfs alle 48 van een uitgebreidere lijst. In Helmond woonden slechts 14 personen die *f.*74,- of meer betaalden. De laagste aanslag was in Den Bosch *f.*343,45, te Tilburg *f.*107,98, te Eindhoven *f.*106,13 en te Helmond *f.*61,54. De frequentieverdeling van de totale aanslagen van deze 120 inwoners laat zien dat aanslagen van *f.*400,- en meer zeldzaam waren. Slechts zestien personen, namelijk tien uit Den Bosch, vier uit Tilburg en twee uit Helmond voldeden aan dit criterium. Zij zijn te zien als de financiële top van deze vier plaatsen. C.F. Wesselman uit Helmond was in 1844, evenals op de bewaardgebleven lijsten uit de periode 1826-1839, de grootste belastingbetaler. Hij werd in deze positie gevolgd door A.Th. van Rijckevorsel uit 's-Hertogenbosch, die in 1830 de hoogstaangeslagene van zijn woonplaats was. Bij de Bossche financiële topgroep, zowel in 1844 als in 1830, behoorde ook J.M. Diepen, terwijl enkele anderen uit 1830 in 1844 te oud waren om vermeld te worden.

In tabel 2.3 zijn de aanslagen en de beroepen van de hoogst aangeslagenen uit

1844 opgenomen. Op de stedelijke lijsten staan vrijwel geen nevenberoepen vermeld. De gemiddeld hoogste aanslagen werden betaald door zeven ambtenaren en politici. Voor het overige werden te Den Bosch gemiddeld de hoogste aanslagen betaald door personen werkzaam in handel en verkeer en te Tilburg door hen die actief waren in de textielnijverheid. Renteniers en personen in het rechtswezen betaalden gemiddeld geen opmerkelijke bedragen. Echter, hier dient nogmaals te worden opgemerkt dat personen boven de 65 jaar en notarissen per definitie op deze lijsten ontbraken.

Uit vergelijking van de gegevens uit 1826-1839 en 1844 met de Franse lijst van 1812 blijkt de teruggang van het aantal grotere belastingbetalers in de Kempen, met name in Hilvarenbeek. Daartegenover staat de opkomst van betalers in het Land van Cuyk en Boxmeer en in de steden Eindhoven en Tilburg. 's-Hertogenbosch herbergde in 1844 onbetwist het grootste aantal rijken, met name onder zijn kooplieden en bestuurders. Uit de gegevens van 1826-1839, ten dele bevestigd door die van 1844, blijkt dat de hoogste belastingaanslagen in belangrijke mate buiten Den Bosch werden betaald.

4.5 De hoogstaangeslagenen in de periode 1848-1910

Voor de periode 1848-1910 zijn voor de gehele regio bronnen beschikbaar waarin de financiële top is opgenomen. Ten gevolge van de ophanden zijnde grondwetswijziging in 1848 werd dat najaar, op basis van een voorlopig kiesreglement, een lijst samengesteld van hen die verkiesbaar zouden zijn voor de nieuwe Eerste Kamer. Een afschrift van de Brabantse lijst bevat naast de namen, woonplaatsen en beroepen ook de betaalde totale sommen belasting van de verkiesbaren.⁴²

Op de lijst uit 1848 staan 133 namen van de grootste belastingbetalers in Noord-Brabant. Een aantal van hen was buiten de provincie woonachtig; 51 mannen woonden binnen de onderzoeksregio. Van de woonplaatsen binnen deze regio is 's-Hertogenbosch het sterkst vertegenwoordigd (51 %), gevolgd door Vught (7,6 %). Uit Eindhoven, Grave, Oirschot, Den Dungen en Tilburg waren telkens enkele inwoners op deze lijst vermeld. Afgezet tegen de bevolking van deze plaatsen woonden in Vught relatief meer hoogstaangeslagenen dan in 's-Hertogenbosch, 1,55 % tegen 1,24%. De hoogste aanslag was die van de Boschenaar F.A.A. van Lanschot; deze bedroeg *f.*1901,05. De onderste op de lijst was J. de Leijer, koopman te Den Bosch met een aanslag van *f.*365,05. De gegevens over deze hoogstaangeslagenen zijn bijeengebracht in tabel 7.1. Van de 25 verschillende beroepen die zij uitoefenden kwam dat van koopman het meest voor (11 maal), gevolgd door grondeigenaar (8 maal), rentenier (5 maal) en fabrikant (4 maal). Op grond van de verdeling van aanslagen zijn achttien personen als bijzonder grote belastingbetalers aan te merken.⁴³ Zeven van hen stonden ook bij de grootste betalers in 1844, terwijl er zes lager op de lijsten van 1844 stonden. Drie personen waren in 1844 ouder dan 65 jaar, Van Lanschot, De Grancy en Martini en waren daarom toen niet genoteerd.

Na introductie van de kieswet van 1851 volgde jaarlijks, tot 1917, publikatie van zulke lijsten met verkiesbaren voor de Eerste Kamer, zij het met weglating van de beroepen en na 1893 met weglating van de aanslaghoogten.⁴⁴ Na een kort overzicht van de geografische spreiding van deze hoogstaangeslagenen in de ja-

ren 1855, 1875, 1885, 1895 en 1910, zullen de lijsten uit 1875 en 1893 nader worden bezien.

In 1855 waren de meeste van de binnen de regio hoogst aangeslagenen in 's-Hertogenbosch (67,6 %) gevestigd, terwijl in Eindhoven, Helmond en Tilburg slechts enkele hoogstaangeslagenen woonden, evenals in Sint-Oedenrode, Oirschot, Boxmeer en Vught. In 1875 bleek dit patroon al enigszins veranderd. De meeste hoogst-aangeslagenen waren nog steeds inwoners van Den Bosch, maar het Bossche aandeel (52,7 %) was sinds 1855 wel gedaald. Nog steeds telden andere gemeenten slechts een gering aantal hoogstaangeslagenen. De meesten werden gevonden in Tilburg (6,7 %), Helmond (5,3 %), Vught en Oirschot (elk 4,1 %). In 1885 blijkt minder dan de helft van de hoogst aangeslagenen in de regio nog te 's-Hertogenbosch te wonen, namelijk 46,4 %. Tilburg en Helmond verkrijgen duidelijk meer rijken binnen de gemeentegrenzen: 10,3 % voor Tilburg, en 9,3 % voor Helmond. In 1895 had deze tendentie zich voortgezet. Toen leefde nog maar 38,7 % van de hoogstaangeslagenen in 's-Hertogenbosch, tegen 24,3 % in Tilburg, en 8,3 % in Helmond; ook het aandeel van Eindhoven nam toe, namelijk van 3,1 % in 1885 naar 6,1 % in 1895. In 1910 woonde minder dan een derde van de hoogstaangeslagenen in Den Bosch, namelijk 29,8 %, terwijl in Tilburg 27,9 %, in Helmond 8,7 % en in Eindhoven 9,6 % van de regionale hoogstaangeslagenen gevestigd was.

De lijst der hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen omvatte in 1875 voor de gehele provincie de namen van 143 mannen. Van hen woonden er 74 binnen de regio. Het hoogste bedrag, *f.*2046,57, betaalde H.J. van Lanschot uit Den Bosch en het laagste, *f.*399,83, C.P. Sernaclens de Grancy te Vught. Van de 74 personen was 3/4 in de regio geboren, van wie bijna de helft in Den Bosch. Op grond van de verdeling van de aanslaghoogten konden 22 mannen aangemerkt worden als de financiële top; zij betaalden minimaal *f.*750,-.⁴⁵ Hun gegevens werden bijeengebracht in bijlage 7.2. Van tien van deze personen kwam de naam of die van hun vader voor in de top van de lijsten van 1844 of 1848, terwijl van dezen, drie vaders behoorden tot de Bossche top van 1830. Zij behoorden tot de families Van Lanschot en Van Rijckevorsel uit Den Bosch, Van den Bogaerde uit Heeswijk, Wesselman uit Helmond, De Jonge van Zwijnsbergen uit Helvoirt, Smits (van Hattert) uit Eindhoven, Beresteijn uit Vught en Van Velzen uit Boxtel. Van J. Smits uit Veghel behoorde de schoonvader in 1844 en 1848 tot de top.

De aanslag in de personele belasting wordt als een goede stratificatie-basis beschouwd. Ze werd geheven op 'uiterlijke tekenen van welstand' en is een afspiegeling van het consumptieve niveau van de belastingplichtigen; ze vormt op deze wijze een indicatie van sociale status of stand, van de 'weelde-elite'.⁴⁶ Dat is een reden om de gegevens, ontleend aan deze belasting, apart te beschouwen. De gegevens van de 15 personen die het meest aan personele belasting betaalden, namelijk meer dan *f.*300,-, werden in tabel 7.4 en 7.5 verwerkt. Er blijkt geen belangrijk verschil te bestaan in de verhouding tussen de religies ten opzichte van de topgroep van de hoogstaangeslagenen. De meesten woonden in 's-Hertogenbosch. Dit is niet verwonderlijk, want Den Bosch was de enige echt stedelijke plaats in de regio. Bosschenaren betaalden gemiddeld ruim 37 % van hun totale aanslag in de drie rijksbelastingen aan personele belasting. Dit percentage lag in Helmond en Tilburg lager; in deze nijverheidsplaatsen werd ge-

Kasteel Heeswijk, eigendom van de familie Van den Bogaerde, eerste helft 19e eeuw. Tekening, C.A. Vieweg, collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

middeld meer aan patent-belasting betaald dan in Den Bosch.

In 1893 was de hoogste aanslag van de regio, f.2.939,84, die van de margarine-fabrikant A. Jurgens uit Oss. Op grond van de verdeling van de aanslagen konden 28 personen worden aangemerkt als de grootste belastingbetalers. Hun gegevens staan in tabel 8.1 en 8.2. Wederom wordt de personele belasting apart beschouwd. Op grond van de verdeling van de aanslagen kunnen 27 mannen worden aangemerkt als grote betalers van personele belasting. Deze gegevens werden in bijlage 8.3 en 8.4 samen met de verdeling van de aanslagen bijeengebracht. Er blijkt geen belangrijke verschil te bestaan ten opzichte van de top van de hoogstaangeslagenen in de verdeling van de religies. Er woonden iets meer grote personele-belastingbetalers in Den Bosch dan elders in de regio, hetgeen ook in 1875 het geval was. Wordt de financiële top van 1893 vergeleken met die uit 1875, dan blijkt een opmerkelijke continuïteit. Acht personen werden zowel in 1875 als in 1893 vermeld, terwijl van één de broer eerder vermeld stond. In zes gevallen werd in 1875 de vader of schoonvader vermeld, zodat in slechts zeventien gevallen geen directe relatie aanwezig was met de financiële top in 1875.

Voor de jaren waarin de regionale lijsten van hoogst aangeslagenen minder informatief zijn kunnen extra gegevens worden gevonden door vergelijking met lokale bronnen over beroepen en geschatte inkomens zoals die zijn te vinden in de bevolkingsregisters en de kohieren van de hoofdelijke omslag.⁴⁷ Voor 1910 zal deze procedure worden gevolgd, waarbij helaas de gegevens over 's-Hertogenbosch ontbreken, aangezien uit deze plaats geen plaatselijke belastingen van na 1894 bewaard zijn gebleven. Op de lijst van hoogst aangeslagenen

werden in 1910 213 personen vermeld. De meesten woonden in de vier grote plaatsen en in Oss en Vught. Uit de kohieren van de hoofdelijke omslag uit deze plaatsen werden van 57,3 % van de hoogstaangeslagenen de geschatte inkomens achterhaald.

In het Register van Ontvangst van de hoofdelijke omslag te Tilburg van 1910 zijn 63 van de 66 personen terug te vinden.⁴⁸ Het grootste aantal had als beroep wolfabrikant, namelijk 34. Het gemiddeld geschatte inkomen van deze wolfabrikanten bedroeg f.25.941,-. Van 11 handelaren bedroeg het gemiddelde geschatte inkomen f.16.409,-. Van de overigen, andere fabrikanten, artsen, notarissen e.d., was het geschatte inkomen gemiddeld f.13.000,-.

De wolfabrikant F.A.L. van den Bergh had met f.55.000,- het grootste geschatte inkomen te Tilburg. Dit was beduidend lager dan de geschatte inkomens genoteerd voor de gebroeders A.F. en G.L.F. Philips, gloeilampenfabrikanten te Eindhoven. Hun in 1911 geschatte inkomen bedroeg voor elk f.310.000,-. De overige 18 te Eindhoven geschatte inkomens van hoogstaangeslagenen bedroegen gemiddeld f.20.921,-. Het ging, behalve om een rentenierend grondbezitter, vooral om sigaren- en textielfabrikanten.⁴⁹ Ook in Helmond domineerden de fabrikanten in de kohieren van de hoofdelijke omslag. Het grootste inkomen was hier dat van de rentenierende oud-textielfabrikant W.J.H. Prinzen en bedroeg f.60.000,-.⁵⁰ Het gemiddelde van de geschatte inkomens van degenen die te Helmond vermeld waren op de lijst van hoogst aangeslagenen bedroeg f.21.236,-.

De verschillende jaren overziende is duidelijk te constateren dat de oude regionale centra, zoals Hilvarenbeek en Boxmeer, aan betekenis verliezen en de industriële plaatsen, met Tilburg voorop, steeds meer zeer vermogenden onder de bevolking gingen tellen. Na 1875 begon 's-Hertogenbosch aan relatieve betekenis in te boeten. In 1910 waren het de industriële vermogens die topinkomens voortbrachten.

4.6 Het vermogen bij de dood, 1880-1885

4.6.1 De baten, schulden en saldi

In de registers 'van overledenen en schenkers' van de belastingkantoren binnen de regio is voor de zes jaren tussen 1 januari 1880 en 31 december 1885 nagegaan,⁵¹ wie van de overledenen een saldo van 60.000,- gulden of meer nalieten. Deze grens is zodanig gekozen dat er een sterke overeenkomst ontstaat met degenen die vermeld zijn op de lijst van hoogstaangeslagenen. 11 van de 13 mannen, vermeld op de lijst met de verkiesbaren voor de Eerste Kamer, die in de tussenliggende zes jaren overleden, lieten een saldo van ten minste 88.000,- gulden na, twee van hen hadden een vermogen van minder dan 60.000,- gulden.⁵²

Er werden 89 memories van aangiften bijeen gebracht waarvan het vermogen op bestanddelen kon worden onderzocht. In één geval betrof het een memorie van aangifte voor het recht van overgang van onroerend goed, dat in buitenlands bezit was. Deze memorie is verder buiten beschouwing gebleven.⁵³

Het gaat dus om 88 memories van successie, en wel 39 van vrouwen en 49 van mannen.⁵⁴ Een belangrijk deel van de erflaters met een saldo boven de 60.000 gulden was woonachtig in de gemeente 's-Hertogenbosch, namelijk 32 (dat wil zeggen 36 %). De baten (de bruto vermogens) en de saldi (het netto vermogen)

waren in 's-Hertogenbosch gemiddeld hoger dan elders in de regio. Gezien de gegevens over de grootste belastingbetalers, hieraan voorafgaande, is dit niet verrassend. De spreiding tussen de grootste en de kleinste vermogens is in Den Bosch groter dan in de rest van het gebied. De schulden, het passief, variëren vrijwel niet tussen 's-Hertogenbosch en de rest van de regio.

De gemiddelde leeftijd van overlijden ligt op 69,6 jaar voor de vrouwen en op 64,6 jaar voor de mannen. De vrouwen hadden gemiddeld een groter bruto vermogen dan de mannen. Bij de laatsten lopen de hoogten van de bruto vermogens meer uiteen. Reden hiervan is dat onder de vrouwen de enige miljonair(e) schuilt die in deze periode stierf, Elisabeth Henriëtta Johanna Bosch, de echtgenote van de Commissaris des Konings in Noord-Brabant. Blijven de extremen buiten beschouwing dan liggen de gemiddelde bruto vermogens veel dichterbij elkaar en is er geen belangrijk verschil meer tussen mannen en vrouwen. Een wezenlijk verschil is er wel tussen de mannen en vrouwen met betrekking tot de gemiddelde omvang van de schuld. Het passief is bij de mannen aanzienlijk hoger dan bij de vrouwen. De mannen waren meestal de economisch actieven en waarschijnlijk werden na het overlijden van de man door de weduwen in de regel grote uitgaven vermeden.

Logisch is dat de gemiddelde leeftijd bij het overlijden van gehuwden lager is dan die van de weduwen en weduwnaars. Opvallend is dat ze ook lager is dan die van ongehuwden. Ten aanzien van de vermogens zijn er weinig verschillen tussen gehuwden en weduwen/weduwnaars. Ook wanneer de spreiding tussen de grootste en de kleinste vermogens wordt bezien, of wanneer de extremen buiten beschouwing gelaten worden, blijven de verschillen gering. Duidelijk wijken de 15 ongehuwden af. Zij hadden gemiddeld veel minder schulden, hun passief ligt veel lager. Blijkbaar werd de economische activiteit en met name het uitgavepatroon aanmerkelijk beïnvloed door de huwelijkse staat.

Op de memories van successie diende het eventuele beroep van de overledene te worden ingevuld. Vaak gebeurde dit niet of werd slechts 'zonder' ingevuld, hetgeen, gezien de leeftijd van veel overledenen, begrijpelijk is. Slechts in 31 gevallen werd een beroep genoemd. Het ging om zeven fabrikanten, vijf kooplieden, vier renteniers, drie burgemeesters, drie medisch doctoren en twee priesters. De overige memories waarin een beroep werd vermeld waren die van een landbouwster, een bankier, een notaris, een raadsheer in het gerechtshof, een winkelier, een advocaat en een brouwer.

4.6.2 De bestanddelen van het vermogen

Van deze memories van aangiften zijn er 85 in vier vermogenscategorieën bijeengebracht, te weten: 22 in de categorie van 60 tot 80 duizend gulden, 23 in de categorie van 80 tot 110 duizend, 21 in de categorie van 110 tot 200 duizend gulden en 19 in die van 200 duizend en meer.⁵⁵ In de bijlagen 3.9 tot 3.12 is het gemiddelde vermogen van deze categorieën weergegeven en is vermeld uit welke bestanddelen de vermogens zijn opgebouwd.⁵⁶

Als bestanddelen van het vermogen zijn de volgende zaken onderscheiden: onroerend goed, effecten, vorderingen, vermogen en vorderingen in bedrijf, waarde aan roerende goederen en de renten en pachten. Voor zover mogelijk is

aangegeven waar het kapitaal zich bevond, namelijk in de regio of elders; een derde categorie, 'onbekend', is gebruikt voor die delen van het vermogen waarvan niet vast te stellen was waar het kapitaal zich bevond.⁵⁷ Op deze wijze is inzicht te krijgen in de 'kapitaalsorientatie' van de financiële elite. De waarde van het effectenbezit dat buiten de regio belegd was, is verder uitgesplitst in elders in Nederland en in het buitenland. Ook de waarden van de hypothecaire en onderhandse schuldvorderingen zijn geografisch uitgesplitst. Vermogen in eigen bedrijf omvat de waarde van voorraden grondstoffen, gereedschappen en dergelijke voorzover het niet om agrarische bedrijven gaat. Het bezit van paarden, vee, ruituigen, maar ook van schilderijen, goud, contant geld en sieraden is bij het roerend goed gerekend.⁵⁸ De geldelijke waarde van de tienden is onder het onroerend goed begrepen.

Bij vergelijking van de bestanddelen per vermogenscategorie valt op dat het onroerend goed bij alle categorieën het hoofdbestanddeel uitmaakte, gevolgd door de effecten. Deze effecten vormden bij de categorie vermogen boven de 200 duizend gulden relatief de grootste waarde. Bij de categorie vermogen tussen de 60 en 80 duizend gulden was minder onroerend goed en waren meer vorderingen en vermogen in bedrijf aanwezig. In deze vermogenscategorie treffen we vier van de zeven kooplieden. Renten en pachten en de waarde van het roerend goed is bij alle categorieën vrijwel gelijk. In het algemeen blijkt er weinig relatie te bestaan tussen de bestanddelen van het vermogen en het uitgeoefende beroep, voorzover dit bekend is. Onroerend goed werd algemeen gezien als de meest solide belegging van kapitaal.

De grootste vermogens blijken een kleiner deel van hun kapitaal binnen de regio te hebben belegd dan de kleinere vermogens. Het percentage onbekend onroerend goed is echter bij de categorie vermogens boven de 200 duizend gulden te groot om te mogen concluderen dat de grotere vermogens meer vermogen buiten dan binnen de regio bezaten.⁵⁹

4.6.3 Het onroerend goed

De waarde van het onroerend goed maakte bij alle vermogenscategorieën het hoofdbestanddeel uit. Dit onroerend goed is te onderscheiden naar aard: hooi-, wei- en bouwlanden en gebouwde eigendommen als huizen en fabriekscomplexen en helaas een omvangrijke categorie van niet gespecificeerd, dus onbekend, onroerend goed.⁶⁰ Ook speciale rechten als tienden werden tot het onroerend goed gerekend. De hooi- en weilanden namen als schaarse en los verpachtbare goederen een speciale positie in binnen deze regio met overwegend zandgronden. Zoals te verwachten bezaten de overledenen met de grootste nagelaten vermogens méér hectaren onroerend goed dan de anderen, gemiddeld ruim 100 hectaren. Binnen de regio waren dit iets meer hoeven en bouwland dan hooi- en weilanden. Bij de andere vermogenscategorieën is het aantal hectaren hooi- en weilanden geringer dan het aantal hectaren bouwlanden en landbouwbedrijven.⁶¹ De overledenen in de categorie grootste vermogens hadden buiten de regio meer hooi- en weilanden dan de overige categorieën.

Tienden en soortgelijke rechten werden als een vorm van onroerend goed gezien. In de memories van successie moesten ook de tienden opgegeven worden.

*Gedeputeerde-statenlid en
hoog-aangeslagen
grondbezitter Jhr.mr. Th.G.M.
Smits van Oyen (1863-1919) uit
Eindhoven. Foto. H.J. Tollens
(± 1910). collectie
Iconografisch Bureau.*

In 15 van de 88 memories werd een dergelijk recht vermeld. Het betrof elf tiend-rechten gevestigd op gronden in de regio, drie in het Land van Maas en Waal en drie tiendrechten elders in Nederland. Eén Memorie deed aangifte van een zogenaamde roggepacht, een eveneens aan een perceel grond gebonden jaarlijkse heffing in natura.⁶²

De 15 overleden mannen en vrouwen die tiendeigenaars waren behoorden tot de zeer vermogenden in de regio; tweederde van hen bezat een vermogen van boven de 120 duizend gulden. Het tiendrecht werd veelal door verschillende personen gedeeld. Door vererving was een persoon soms slechts voor een klein deel gerechtigd in een tiend. Hierdoor vormden de tienden meestal een betrekkelijk gering percentage van het totale vermogen. De geldwaarde van de tienden moesten voor de successiewetgeving bepaald worden op grond van art. 799 Burgerlijk Wetboek, dat is, door de gemiddelde opbrengsten gedurende de laatste 15 jaar te nemen. Helaas werd de waarde niet altijd apart van het overige onroerend goed opgegeven. De 11 bekende waarden varieerden van f.2.240,- tot f.36.250,-guldens. Zij besloegen tussen de 0,2 en 9,76 % van de bruto vermogens en vormden daarvan gemiddeld 3,1 %.

4.7 De ontwikkeling van de financiële elite, 1810-1910

's-Hertogenbosch was gedurende het grootste deel van de 19^e eeuw de woon-

plaats van de meeste zeer-vermogende inwoners van de regio. De lijsten uit de Franse tijd, die informatie bevatten over de financiële top in de regio tonen daarnaast een opmerkelijke spreiding van rijkdom door de regio. De hoofdplaatsen van de oude kwartieren van de Meierij en van de niet tot Staats-Brabant behoord hebbende gebieden telden allen zeer welgestelden onder hun inwoners. Hoewel voor 1826-1839 en 1844 de informatie niet geheel compleet is, blijken de grootste aantallen welgestelden toen in Den Bosch, Eindhoven en Tilburg te leven. In de meer landelijke gebieden waren de meest vermogenden aanwezig in het Maasland, het Land van Cuyk en in en rondom Vught, Sint-Oedenrode en Veghel. Weinig grote vermogens werden aan getroffen in de Kempen en het Peelland. Na 1875 deed zich een geografische verschuiving voor waarbij 's-Hertogenbosch in dit opzicht aan betekenis inboette en een zekere concentratie plaats vond in de fabriekssteden, met name in Tilburg en in Helmond en sedert 1895 ook in Eindhoven.

Met deze geografische verschuiving ging een verschuiving in de beroepsverdeling gepaard. Na 1848 nam het aantal kooplieden, renteniers en grondeigenaren af en nam het aantal fabrikanten toe. In 1910 waren Tilburgse fabrikanten sterk vertegenwoordigd op de lijst van hoogst aangeslagenen en bleek het belangrijkste beroep dat van fabrikant te zijn. Er was dus een duidelijke verschuiving ten gunste van de industriële inkomens en een relatieve teruggang van die uit de handel. Dit is een logische ontwikkeling gezien de industrialisatie en de concentratie van de textielnijverheid in de steden Tilburg en Helmond. Tot 1885 vormden inkomens uit de opbrengsten van de handel, uit grondbezit of uit het bezit van effecten de belangrijkste bases waarop de positie van de financiële top binnen de regio was gevestigd. In het peiljaar 1895 en sedertdien werden deze posities voorbij gestreefd door die van mensen met een inkomen gebaseerd op industrieel kapitaal. In 1810, 1835 en 1844 bestond een - in verhouding - zeer groot deel van de financiële elite uit protestanten, in latere jaren nam dit duidelijk af.

Ondanks deze verschuivingen was er tevens sprake van een continuïteit die signaleerd dient te worden. Ondanks de lange perioden tussen de peiljaren bleek steeds één- à tweederde een rechtstreekse relatie te hebben met de financiële top uit het voorafgaande peiljaar.

Grondbezit werd, zoals gezegd, algemeen beschouwd als de meest solide vorm van kapitaal. Het grootste deel van de grote nagelaten vermogens bleek tussen 1880 en 1885 daaruit te bestaan. Echter, effecten vormden bij de allergrootste vermogens een nog belangrijker deel van het vermogen, terwijl bij de kleinste vermogens de belangrijkste delen van het vermogen uit vorderingen en bedrijfskapitaal bestonden.

5 De elite als netwerk van bestuurders

5.1 De bestuurders

Aan bestuurlijke functies is een formele autoriteit verbonden. Een bestuurder kan hierop een bijzondere machtspositie baseren. Een bestuurder met meer dan één functie legt relaties tussen de instellingen waarvan hij bestuurder is. Deze relaties vormen een patroon van betrekkingen tussen instellingen, organisaties en overheid binnen en buiten de regio; ze kunnen worden voorgesteld als een netwerk van onderlinge formele relaties. De functies brengen de bestuurders in dit netwerk telkens met elkaar in contact en leveren zo één van de mogelijkheden om informatie te verkrijgen en invloed te gebruiken. Veranderingen in machtsverhoudingen binnen de regio zullen zichtbaar zijn in veranderingen in dit netwerk van formele onderlinge relaties.

In dit hoofdstuk wordt enerzijds gezocht naar de gevolgen van algemene bestuurlijk-politieke ontwikkelingen, zoals de in hoofdstuk 3 besproken bestuurlijke integratie en centralisering, de politieke democratisering en organisatievorming op nationaal niveau en in het bijzonder de emancipatie van katholieken hierbinnen. Anderzijds worden specifieke regionale machtsverhoudingen opgespoord door na te gaan wie als de belangrijkste personen binnen de bestuurlijke elite kunnen worden aangemerkt. Dat zijn de mensen met centrale posities binnen het patroon van bestuurlijke relaties. In een volgend hoofdstuk worden zij in verband gebracht met de financiële top binnen de regio.

5.2 Over methode en materiaal

Doel van dit hoofdstuk is te komen tot een beschrijving van de structuur van de functionele elite door het patroon van onderlinge formele relaties te onderzoeken. Dit is het netwerk van bestuurlijke vervlechtingen, gevormd door mensen met twee of meer bestuurlijke functies in de vier peiljaren. De keuze van de peiljaren werd ingegeven door de wens om zowel op relevante momenten in de politieke ontwikkeling als op verschillende momenten in de economische ontwikkeling de elites te reconstrueren. De aanwezigheid van geschikt bronnenmateriaal was daarbij mede bepalend. De keuze viel op het jaar 1835, na de afscheiding met België, het jaar 1875, na een opgaande agrarische conjunctuur en bij de opkomst van de rooms-katholieke kiesverenigingen, het jaar 1895 aan het einde van de agrarische malaise en bij de aanvang van een periode van industriële opgang, ten tijde van de bloei van de kiesverenigingen en aan de vooravond van de komst van de rooms-katholieke standsorganisaties, en tot slot het jaar 1910 in een opgaande conjunctuur met sterke industriële ontwikkeling en aan het begin

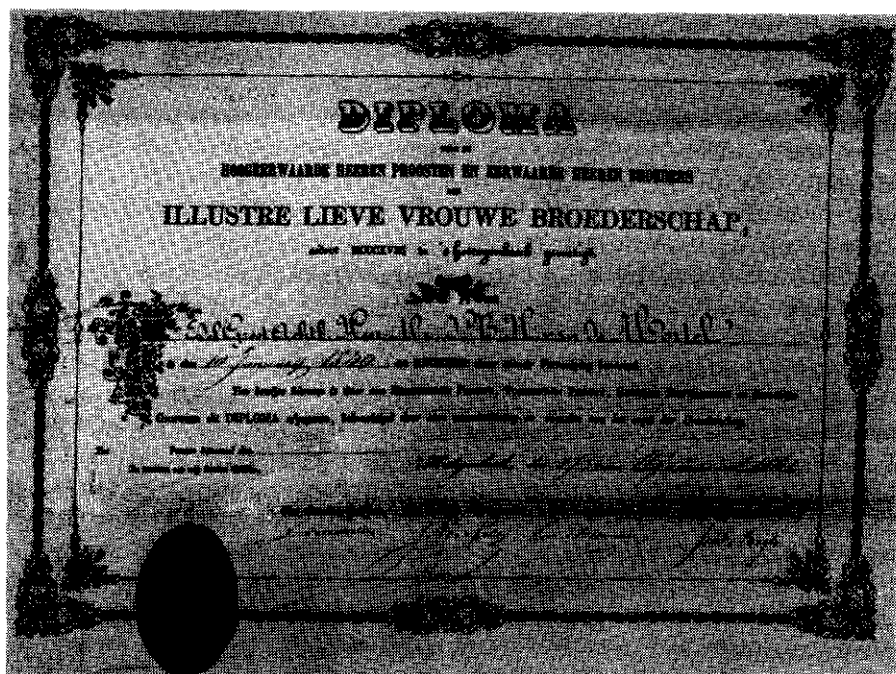
van de grote bloei van het rooms-katholieke organisatieleven. Het materiaal van 1810 was onvoldoende om op vergelijkbare wijze de bestuurlijke elite te reconstrueren.

Voor het onderzoek van de bestuurlijke elite in de peiljaren wordt een aantal technieken gebruikt die ontwikkeld zijn binnen de 'netwerk-analyse'.¹ In de hier gebruikte analyse worden geen zakelijke of familierelaties betrokken. De netwerken vormen een vereenvoudigd model van de werkelijkheid.² Om deze netwerken in de verschillende peiljaren met elkaar te kunnen vergelijken dienen ze met een aantal vaste kenmerken te worden beschreven. De basiseenheid van analyse is de formele relatie die optreedt tussen twee personen door een gezamenlijk lidmaatschap van één van de in bijlage 4.b opgesomde besturen en instellingen. Van vervlechting is sprake wanneer een bestuurder een verbinding maakt tussen twee organisaties door het uitoefenen van functies in beide organisaties. In eerste instantie wordt de horizontale opbouw van het netwerk beschouwd, dat is de aanwezigheid van verbindingen tussen netwerkdelen, het aantal feitelijk aanwezige relaties en het aantal en de omvang van kernen. In tweede instantie wordt de hiërarchische opbouw van het netwerk bekeken, dat wil zeggen de verhouding centrum-periferie.

Theoretisch kan ieder persoon binnen een netwerk met elk ander een relatie onderhouden. In de praktijk blijken lang niet alle mogelijke relaties binnen een netwerk aanwezig. Het aantal aanwezige relaties wordt uitgedrukt in het begrip dichtheid van het netwerk. Dit is het aantal feitelijke relaties als percentage van het theoretisch mogelijke aantal.

In de netwerken worden vaak verschillende sterke componenten aangetroffen, waartussen, per definitie, verbindingen via een formele relatie ontbreken. Daarnaast zijn er binnen de netwerken personen die via hun functies onderling hechter verbonden zijn dan met anderen binnen het netwerk. Zij vormen dan een kern of cluster binnen het netwerk. Deze clusters zijn vastgesteld door middel van een hiërarchisch model van clusteranalyse. Daarbij worden verschillende niveaus onderscheiden. Het eerste, of hoogste, niveau is dat van de centrale personen en op elk lager niveau worden er minder centrale personen bij het eventuele cluster betrokken. Een andere vorm van een sterke binding tussen twee personen kan lopen via een aantal gedeelde bestuurslidmaatschappen. De relatie die dan tussen hen bestaat is meervoudig, de multiplicititeit van zo'n relatie is groter dan één.

De centraliteit van personen in het netwerk kan langs verschillende wegen worden vastgesteld. Een eerste maat hiervoor is het aantal directe relaties dat personen onderhouden. Dit wordt aangegeven met de omvang van iemands persoonlijke ster. Deze maat geeft aan in hoeverre personen binnen het netwerk direct voor elkaar toegankelijk waren. Een tweede, genuanceerder centraliteitsmaat is de Hubbell status-score. De centraliteit wordt bepaald door aan iemand punten te geven op grond van het aantal personen in zijn of haar ster, rekening houdend met het aantal punten dat die personen op hun beurt ontvangen, waarbij tevens de multiplicititeit van de onderlinge relaties evenredig wordt gewogen. Iemand heeft een centrale positie als hij veel contacten heeft met anderen die ook centraal zijn. Veel contacten met personen in de periferie van het netwerk geven geen centrale positie. Het is op grond van deze status-score dat de clusteranalyse plaats vond.

Lidmaatschapsdiploma van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap van Mr. J.B.H. van de Mortel uit 1861. Collectie Rijksarchief in Noord-Brabant.

Een derde mogelijkheid om het hiërarchische patroon in het netwerk te onderzoeken biedt de 2-rush. Deze centraliteitsmaat geeft de plaats aan van een persoon ten opzichte van potentiële informatiestromen binnen het netwerk. Door de opbouw van het netwerk kunnen er posities bestaan waarlangs meer informatie passeert dan op andere plaatsen binnen het netwerk. Personen die zitting hebben in twee of meer colleges en de enigen zijn die deze colleges met elkaar verbinden zullen belangrijke schakels binnen het netwerk vormen. Personen met een hoge 2-rush kunnen geacht worden een informatievoorsprong te bezitten ten opzichte van de overige leden van het netwerk. Hier wordt de 2-rush bepaald tussen persoonsparen met als maximale afstand derhalve twee stappen. De 2-rush zal waarschijnlijk hoog zijn bij personen met een grote ster en bij personen die bijzondere schakels vormen binnen het netwerk.

Als criteria voor centrale bestuurders gelden dus drie maten: de Hubbell status-score, de omvang van de persoonlijke ster en de hoogte van de 2-rush. Het netwerkcentrum kan geen scherp omlijnd deel van het netwerk zijn, dat zou de werkelijkheid geweld aan doen. Daarom worden verschillende centraliteitsmaten gehanteerd. De selectie van centrale bestuurders vindt plaats op grond van de uitkomsten van deze drie maten.³ De personen met een zeldzaam hoge score voor tenminste één van deze drie maten worden als bestuurlijke top beschouwd. Dit wordt telkens via een cumulatieve frequentieverdeling vastgesteld.

Hiermee is niet zoets als 'de machtselite' vastgesteld, - de pretenties van de

analyse gaan niet zo ver. Met behulp van deze netwerkanalyse wordt slechts het patroon van formele relaties bepaald, terwijl de andere relaties, bijvoorbeeld van vriendschap, bloed- of aanverwantschap nog dienen te worden onderzocht.

In dit hoofdstuk gaat het om het netwerk dat via de organisaties tussen de personen bestond. De organisaties worden daartoe in categorieën samengebracht. Hierbij zullen vooral de vervlechtingen tussen overheidscolleges, die met 'herengezelschappen' als sociëteiten en genootschappen en die met de kiesverenigingen en belangenorganisaties worden beschouwd.

Voor de vergelijking van de netwerken in de verschillende peiljaren is het van belang dat de reconstructies van de bestuurlijke elites als geslaagd bestempeld kunnen worden. In dit opzicht dienen enige reserves in acht te worden genomen. Historisch materiaal kan immers zelden als volledig worden beschouwd. Om deze reden viel 1810 als mogelijk peiljaar af.

De informatie over functionarissen uit de peiljaren lijkt overvloediger dan ze is. Almanakken en jaarboeken noemen vele namen van bestuurders van uiteenlopende organisaties. De 'Almanak voor de provincie Noord-Brabant', die vooral geraadpleegd is, geeft de namen van vele ambtenaren, van de leden van het provinciaal bestuur, van burgemeesters en wethouders, van bestuursleden van Kamers van Koophandel, van de leden van de Ridderschap van Noord-Brabant, van de bestuursleden van enkele sociëteiten en broederschappen, etc. In deze bron staat 's-Hertogenbosch centraal en als gevolg daarvan is de documentatie voor deze stad inderdaad bijna ideaal. Slechts voor het peiljaar 1835 ontbreken hier gegevens. Voor andere delen van de regio is daarentegen minder informatie beschikbaar. De gegevens uit de provinciale almanak moesten daarom steeds geverifieerd en zo mogelijk aangevuld worden uit andere bronnen; daartoe dienden provinciale en gemeenteverslagen, lokale adresboekjes en almanakken van organisaties.

Een tweede probleem is dat de ambtsdragers vaak alleen met hun achternamen en voorletters werden aangeduid. In enkele gevallen was het daardoor moeilijk vader en zoon, oom en neef te onderscheiden. Dit probleem kon in een enkel geval niet bevredigend worden opgelost. Bovendien bleken de almanakken vaak drukfouten te bevatten. Ondanks deze reserves en hoewel het hier om slechts vier momentopnamen gaat, lijkt de netwerkanalyse een interessant perspectief te bieden op de lange-termijn-ontwikkelingen binnen de bestuurlijke elite en op de binnen deze elite opererende bestuurders.

Eén van de criteria voor selectie van instellingen en organisaties was, dat er een verbondenheid met het boven-lokale niveau moest bestaan en voorts betrokkenheid bij vraagstukken van principiële aard of bij de verdeling van schaarse goederen en middelen. Hierbij is geen onderscheid gemaakt tussen zelfstandige instellingen op regionaal niveau en de afdelingen van nationale organisaties. Daarnaast zijn ook de regionale of lokale instellingen opgenomen die tot doel hadden de onderlinge banden van de bovenlaag van de bevolking te versterken, de 'herengezelschappen'. In de bijlage 4.b. staan de organisaties waarvan bestuurders zijn opgenomen en de eventueel daarbij gehanteerde beperkingen vermeld.

5.3 Het kleine netwerk van 1835

De bestuurlijke elite in 1835 blijkt een klein gezelschap geweest te zijn. Slechts 59 personen oefenden twee of meer functies tegelijkertijd uit in de 55 betrokken organisaties en instellingen. Het netwerk dat deze bestuurders vormden bestond uit zeven delen, namelijk uit één hoofdcomponent en zes kleine delen, gevormd door telkens één of twee personen. Bij deze zes gaat het om bestuurders van in enkele grotere gemeenten buiten 's-Hertogenbosch gevestigde organisaties, waar-tussen geen verbindingen bestonden. Het grootste netwerk-deel werd gevormd door 51 personen die direct of indirect met elkaar waren verbonden. In het centrum van dit grootste netwerkdeel was één kern aanwezig.

Het netwerk van 1835 was niet alleen klein maar ook dicht. De dichtheid bedroeg bijna 13 %, hetgeen betekent dat relatief veel van de theoretisch mogelijke verbindingen tussen de personen werd gerealiseerd. In het grootste netwerkdeel onderhielden 23 van 51 bestuurders een directe relatie met 40 % van de andere bestuurders in dit component.⁴ Dit wil zeggen, dat bijna de helft van de bestuurders binnen het netwerk elkaar geregeld kon ontmoeten en dit in relatief veel formele relaties deed.

Het blijkt dat de bestuurders door hun 'dubbelfuncties' veel vervlechtingen veroorzaakten tussen verschillende delen van de centrale en regionale overheden (29 % van het totale aantal vervlechtingen).⁵ Verschillende hoge ambtenaren en districtscommissarissen bezaten tevens functies in de regionale of nationale politiek. Ook waren er relatief veel betrekkingen tussen de overheden en de 'herengezelschappen'(22 %), vooral met het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en de sociëteit Het Casino. Minder betrekkingen werden door hen gelegd tussen de 'herengezelschappen' onderling en tussen deze en de lokale overheden en het rechtswezen. Andere sectoren, zoals belangenorganisaties en weldadigheidsorganisaties waren veel minder in het netwerk opgenomen. Hiervan bestonden er ook maar enkele. De activiteiten van de bestuurlijke elite betroffen voornamelijk het regionale of centrale openbaar bestuur en de besturen van de sociëteiten en dergelijke. Weinig activiteiten werden aangetroffen in andere maatschappelijke sectoren.

Binnen de groep van 59 bestuurders kunnen op grond van de drie centraliteitsmaten (omvang persoonlijke ster, status-score en 2-rush) de centrale bestuurders worden onderscheiden.⁶ Op basis van de cumulatieve frequentieverdeling zijn vijftien personen te identificeren met een grote persoonlijke ster. Zes van hen omvatten in hun persoonlijke ster 60 % van het grootste netwerkdeel. Dit zijn de leden van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap J.Th Vermeulen, P.H. Fenema, Jhr.Mr. P.A. van Meeuwen, Jhr.Mr. F.X. Verheijen, J. van den Bergh en G. van Beverwijk.⁷

De Hubbell status-score geeft punten aan elke persoon afhankelijk van het aantal personen met wie er een relatie wordt onderhouden, waarbij het aantal relaties per persoon wordt mee gewogen. Twaalf personen verkregen een hoge status-score. Afgezien van de zes reeds genoemden waren dit Jhr. A. Martini van Geffen, Jhr.Mr. E. van Meeuwen, Jhr.Mr. H.A. van Thye Hannes, Jhr.Mr. J.W. van Half-Wassenaer, Jhr. A. Th van Rijckevorsel, Jhr. J. Bowier en V.A. van Rijckevorsel.

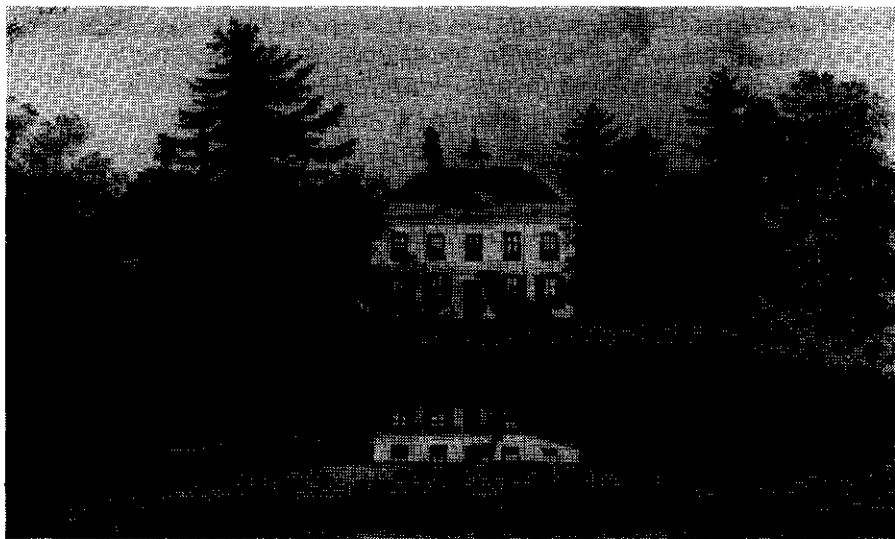
De derde centraliteitsmaat, de 2-rush geeft aan welke personen belangrijke posities in het netwerk innamen ten opzichte van de eventuele informatiestromen. Personen die een hoge kans hebben dat informatie hen moet passeren verkrijgen een hoge 2-rush. In 1835 waren dit elf, ten dele reeds bekende, personen. Daarnaast krijgen ook gouverneur Van den Bogaerde, onderwijsopzichter en Illustere Lieve Vrouwe Broeder Jhr.Mr. D. Bowier, het Tweede-Kamerlid Mr. J.B.H. van de Mortel en districtscommissaris Wesselman een hoge centraliteit. Opvallend hoog is de 2-rush die Jhr.Mr. P.A. van Meeuwen krijgt. Hij was als enige Illustre Lieve Vrouwe broeder tevens Tweede-Kamerlid en bestuurslid van de Bossche afdeling van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.

Opmerkelijk is dat van alle centrale bestuurders alleen Wesselman niet in of in de directe nabijheid van 's-Hertogenbosch woonde. De helft van de centrale bestuurders was van adel en één derde was academisch gevormd. Combinatie van het lidmaatschap van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, de Provinciale Staten, de Provinciale Onderwijs Commissie en het bestuur van de sociëteit Het Casino bepaalde of iemand behoorde tot het centrum van de bestuurlijke elite in 1835.

Binnen het netwerkcentrum bestond één kern, gevormd door de twee provinciale bestuurders met veel nevenfuncties, Vermeulen en Van Beverwijk. Op een lager centraliteitsniveau stonden vijf personen in twee kernen. De eerste kern omvatte naast de twee reeds genoemde personen Jhr. Martini, eveneens provinciaal bestuurder; de tweede kern bestond uit Jhr.Mr. E. van Meeuwen en Jhr. Van Thye Hannes, leden van de rechtbank en bestuursleden van de sociëteit Het Casino. Tussen de twee kernen bestonden in sociaal en politiek opzicht weinig verschillen; er is eerder sprake van een functionele specialisatie.

De functionele elite in 1835 werd geheel gedomineerd door overheidsbestuurders. Onder de 18 centrale personen zijn acht protestanten, te weten de heren Fenema, Van den Bergh, Van Beverwijk en Wesselman en de beide jonkheren Bowier, Jhr. Van Thye Hannes en Jhr. Martini van Geffen. De verhouding van tien rooms-katholieken tot acht protestanten stemt vrijwel overeen met die van het netwerk als geheel, maar steekt scherp af bij het aandeel van de niet-katholieken in de regionale bevolking ($\pm 3\%$).⁸

Samenvattend; de structuur van het netwerk van 1835 wijst erop dat de regionale bestuurlijke elite een zeer beperkte groep mannen omvatte. 'Bosschenaren' bezaten daarbinnen alle dominante posities. Bij het geringe aantal voor-
aanstaande bestuurders konden directe contacten nog een belangrijke rol spelen. De bijeenkomsten van de Provinciale Staten, meestal tweemaal per jaar gedurende veertien dagen gehouden, hadden grote sociale betekenis en tal van andere sociale en culturele activiteiten vonden in dezelfde perioden plaats. We kunnen deze elite karakteriseren als monocentrisch, ondanks de aanwezigheid van zowel protestanten als katholieken. Twee kleine, politiek en sociaal identieke, maar religieus heterogene kernen domineerden de belangrijkste relaties. Opvallend is dat een politieke oppositie die aan de vooravond van de Belgische afscheiding veel van zich liet horen, in 1835 geen centrale bestuurders (meer) bezat. In hoofdstuk negen zal dit fenomeen besproken worden.

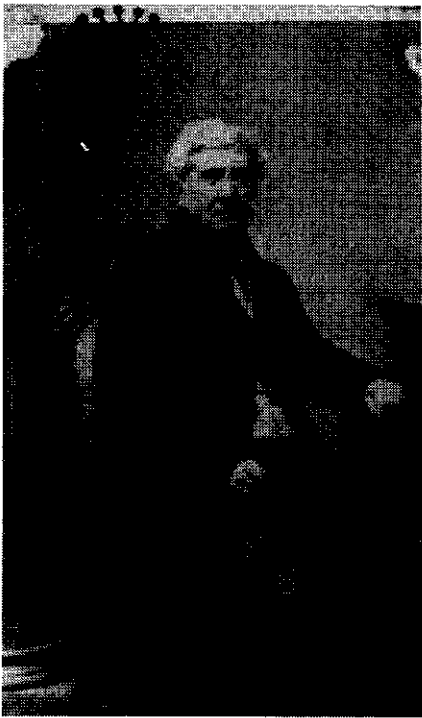

Gezicht op het huis Ouwerkerk te Vught. Vermoedelijk staat de eigenaar, Mr. H.B. Martini (1768-1848) op het pad afgebeeld. Gouache, schilder onbekend, collectie Noordbrabant's Museum.

5.4 Uitbreiding: het netwerk van 1875

In de veertig jaar tussen 1835 en 1875 voltrokken zich grote veranderingen in Nederland en in de regio. In politiek opzicht vond een zekere democratisering plaats na de grondwetswijziging van 1848. Er ontstonden nieuwe politieke, religieuze en sociale organisaties. Voor de rooms-katholieken was van groot belang dat door het herstel van de kerkelijke hiërarchie, in 1853, de rooms-katholieke kerk in Nederland weer voorzien kon worden van een uitgebreide kerkelijke organisatie. Het proces van democratisering en organisatievorming had duidelijke gevolgen voor het netwerk van bestuurders. Er kwamen meer regionale en lokale organisaties, waarmee de omvang van het netwerk toenam. In hoeverre bij deze drempelverlaging ook de politieke rivaliteit tussen conservatieve en liberale katholieken in het netwerk zichtbaar wordt is een vraag die later aan de orde zal komen.

In 1875 was het aantal organisaties fors toegenomen en was een veel groter aantal personen als bestuurders actief dan in 1835. Van de 312 bestuurders in de organisaties binnen het netwerk is nagegaan of zij meer dan één functie bekleedden. 94 personen bezaten minimaal twee functies in 78 besturen of instellingen. Het bestuurdersnetwerk in 1875 was dus uitgebreider dan in 1835. Toch bestond het uit slechts drie componenten. Naast het grootste component bestond er één van zeven personen en één van een op zichzelf staand persoon. Het netwerkdeel van zeven personen werd gevormd door de bisschop en de belangrijkste katholieke geestelijken in het bisdom, de leden van het kathedraal kapittel. Dezen onderhielden geen formele relaties met andere delen van de functionele elite, want geestelijken bekleedden toen nog geen functies in lekenorganisaties. In het centrum van het netwerk was één kern. Het grootste netwerkdeel bestond uit 86 per-

Oprichter van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen Jhr. mr. Antoni Martini van Geffen (1791-1869). Foto, collectie Iconografisch Bureau.

sonen, van wie vijf mensen een directe relatie bezaten met minimaal 40 % van dit component. De dichtheid was ten opzichte van 1835 gedaald: bijna 8 % van de theoretisch mogelijke relaties werden binnen het netwerk gerealiseerd, tegen bijna 13 % in 1835.

De bestuurlijke vervlechtingen tussen organisaties waren in 1875 over meer verschillende sectoren gespreid dan tevoren.⁹ Een voornaam deel van de vervlechtingen kwam tot stand tussen de overheden op regionaal en nationaal niveau en het rechtswezen (10 % van alle betrekkingen) en tussen de overheden en de 'herengezelschappen' (12 %). Relatief veel rooms-katholieke rechters, procureurs en advocaten hadden tevens een functie in de provinciale of nationale bestuurscolleges. Een niet onaanzienlijk deel van hen combineerde dit met een functie in het Provinciale Genootschap, het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap of een sociëteit. Dit is een uiting van de opmars door de instituties van rooms-katholieke academici, een onderdeel van de katholieke emancipatie die in de laatste decennia van de vorige eeuw op gang kwam. Betrekkingen tussen overheidscolleges onderling (in 1835 nog met 29 % het meest voorkomende type) zijn in 1875 relatief minder talrijk geworden (nu nog slechts 5 %). Ook die tussen lokale besturen en het rechtswezen werden minder. Deze verandering kan worden gezien als een gevolg van de nieuwe, opener, politieke structuur in Nederland na 1848.

Een lichte toename valt te zien in de betrekkingen van de lokale besturen met

zowel belangenbehartigende als weldadigheids-organisaties, de Kamers van Koophandel en de landbouwmaatschappijen enerzijds en de SintVincentiusvereniging en de Maatschappij tot Nut van het Algemeen anderzijds. De sector weldadigheid bezat in 1875 ook meer vervlechtingen met het rechtswezen dan in 1835. Tot slot behoeft het niet te verbazen dat de vervlechtingen tussen de protestantse kerkbesturen en andere besturen in de regio afnamen, uiteraard ook als gevolg van de katholieke opmars.

Ook in het netwerk van 1875 kunnen de centrale personen geïdentificeerd worden.¹⁰ Veertien personen bezaten een persoonlijke ster met bijzondere omvang. De eerste vijf waren Jhr.Mr. P.J. Bosch van Drakenstein, Commissaris des Konings in Noord-Brabant, Mr. W.D. Bosch, rechter en Provinciale-statenlid, Mr. P.F. van Cooth, griffier van de Provinciale Staten, Mr. F.J.E. van Zinnicq Bergmann, rechter en Tweede-Kamerlid, en Jhr.Mr. J.B.A.J.M. Verheijen, Tweede-Kamerlid en onderwijsinspecteur. Deze vijf onderhielden minimaal 36 formele relaties via hun bestuurslidmaatschappen waardoor ze in directe relatie stonden met 40 % of meer van hun netwerkcomponent. Door de grotere uitgestrektheid van het netwerk dienden, om zo'n hoog percentage van het netwerk

*Burgemeester van
Tilburg en Tweede-
kamerlid W.P.A.
Mutsaers (1833-1907).
Foto, collectie
gemeentelijke
archiefdienst Tilburg.*

te bestrijken, meer formele relaties te worden onderhouden dan in 1835 het geval was geweest. Onder de veertien personen met een grote persoonlijke ster kwamen er slechts twee niet uit Den Bosch en werden slechts vier zonder academische titel aangetroffen, namelijk drie fabrikanten en een leraar aan de Bossche HBS. Opvallend is ook dat Van de Mortel, reeds in 1835 één van de centrale bestuurders, dit ook in 1875 nog was.

Dertien personen bezaten een 'status-score' met, in dit netwerk, bijzondere hoogte. Zij waren vrijwel allen afkomstig uit Den Bosch en bestuursleden van het Provinciaal Genootschap, wat zij combineerden met een functie in de regionale of landelijke overheid of in het rechtswezen. Slechts twee van hen hadden geen omvangrijke persoonlijke ster, namelijk de niet in Den Bosch geboren jonkheren Mr. A.F. de Savornin Lohmann en Mr. C.R.E. van Rijkevorsel. Zij waren via meervoudige relaties vooral met andere centrale bestuurders in het rechtswezen verbonden. Slechts één van de dertien personen is geen meester in de rechten, namelijk de Bossche fabrikant L.H. Rouppe van der Voort.

De derde centraliteitsmaat, de 2-rush, meet de plaats binnen het netwerk ten opzichte van de potentiële informatie-uitwisseling. Veertien personen verkregen een bijzondere 2-rushwaarde. Zij vormden belangrijke schakels tussen verschillende besturen. Opvallend is dat zich onder hen acht niet-Bosschenaren bevinden. Dit waren de Provinciale-statenleden J.H.A. Diepen en W.P.A. Mutsaers uit Tilburg, de Provinciale-statenleden J. Smits, Dr. A. van der Steen en J.F. van Uden uit respectievelijk Veghel, Oss en Boxtel, het Tweede-Kamerlid Mr. A.J.H. van Baar uit Oirschot en de bestuurders van protestantse organisaties Jhr.Mr. G. van Beresteijn uit Vught en Mr. J. van Heusden uit Hilvarenbeek.

Vier centrale bestuurders in het netwerk van 1875 (Bosch, Van de Mortel, Mr. F.A.J. van Lanschot en Jhr.Mr. P.M.F. van Meeuwen) behoorden circa 1875 tot de groep van de Bossche liberalen. Belangrijk was de vrij jonge jurist Van Meeuwen; hij was in 1875 advocaat-generaal aan het Gerechtshof, voorzitter van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, voorzitter van de sociëteit Het Casino, voorzitter van de liberale kiesvereniging Nederland in het district Den Bosch en Illustre Lieve Vrouwe Broeder. De Commissaris des Konings, Bosch van Drakenstein, en de griffier van de Provinciale Staten, Van Cooth, kunnen als gematigd liberaal worden aangemerkt.

Baar, Van Zinnicq Bergmann, Verheijen en Mr. J.B. van Son waren conservatieve katholieke politici. De laatste, Van Son, was oud-minister en in 1870 oprichter van de rooms-katholieke kiesvereniging Noord-Brabant. Hij was tot zijn overlijden, in november 1875, staatsraad in buitengewone dienst, Illustere Lieve Vrouwe Broeder, Bestuurslid van het Provinciaal Genootschap, secretaris van de mede door hem opgerichte sociëteit De Katholieke Kring en actief in de Sint-Vincentiusvereniging van de Sint-Jansparochie te 's-Hertogenbosch. Hij was de onomstreden leider van de conservatieve katholieken.¹¹

Samenvattend, het netwerk van 1875 was evenals dat van 1835 monocentrisch, het bezat één kern. Deze werd gevormd door de conservatieven Van Zinnicq Bergmann, Verheijen en de liberaal Van Meeuwen. Zij beheersten de belangrijkste relaties. Het is opmerkelijk dat ondanks de spanningen tussen de twee politieke richtingen de bestuurlijke elite deze ene kern had. Dit kan een gevolg zijn geweest van de homogene sociale samenstelling ervan. De gemeen-

schappelijke relaties binnen het bestuur van het Provinciale Genootschap en de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap domineerden over andere relaties. Dit waren functies meer verbonden aan prestige en status dan dat er gezamenlijke belangenafwegingen dienden te worden gemaakt.

5.5 Verstoring en aanpassing: het netwerk van 1895

De toename van organisaties en aantallen bestuurders zette zich tussen 1875 en 1895 voort. Van 364 bestuurders is genoteerd of zij meer dan één functie uitoefenden. 151 personen bleken twee of meer functies binnen 124 organisaties te bekleeden. In het netwerk van formele relaties bleek zich een zekere verbroekeling te hebben voorgedaan. Het netwerk van 1895 bestond uit zeven componenten en het grootste netwerkdeel bezat drie kernen. Ten gevolge van de voortgaande uitbreiding waren er verscheidene centra ontstaan. Evenals in 1875 vormde de katholieke kerkelijke top van het bisdom een eigen netwerkdeel. Voor het eerst treffen we ook een vrouw binnen het netwerk aan. Het grootste netwerkcomponent bestond uit 136 mannen. Zes personen dekten via hun directe relaties 40 % van het netwerkdeel. Eén van hen, Jhr. J.M.W.E. (Jos) de la Court, kon zelfs 50 % van het netwerkdeel tot zijn persoonlijke ster rekenen. Hij onderhield daarvoor 71 directe formele relaties. De dichtheid van het netwerk is ten opzichte van het vorige peiljaar slechts licht gedaald, namelijk tot 7 %. Ondanks de verdere toename in omvang van het netwerk is het niet werkelijk lossier geworden.

Een nieuw fenomeen in het netwerk van 1895 is het grote percentage vervlechtingen tussen de centrale en regionale overheden enerzijds en anderzijds de besturen van de rooms-katholieke kiesverenigingen.¹² Deze kiesverenigingen waren gedurende de voorgaande 25 jaren ontstaan en hadden belangrijke posities opgebouwd. Wethouders en vooral vele Provinciale-statenleden waren bestuursleden van de kiesverenigingen in hun district. Deze betrekkingen vormden een hoog percentage van alle vervlechtingen in 1895; het is gelijk aan het percentage betrekkingen tussen de centrale en regionale overheden enerzijds en de 'herengezelschappen' anderzijds. In de kiesverenigingen waren uiteraard veelal niet-Bosschenaren present, terwijl de 'herengezelschappen' (vooral het bestuur van het Provinciaal Genootschap) uit 'Bossche heren' bestonden.¹³ Duidelijk is dat de positie van de regio ten opzichte van Den Bosch binnen het netwerk versterkt was. De bestuurlijke vervlechting van de overheden met het rechtswezen is verder afgenomen, evenals die tussen de 'herengezelschappen' en het rechtswezen. Op lokaal niveau is er een toename van vervlechtingen te constateren tussen zowel de overheid en de rooms-katholieke kiesverenigingen als de overheid en de belangenorganisaties. In deze laatste sector had vooral de Maatschappij van Landbouw betekenis verkregen. Van haar hoofdbestuur waren relatief veel burgemeesters lid. Ook valt er weer een toename waar te nemen in vervlechtingen tussen de lokale overheden en centrale en regionale overheden. In grotere mate dan in 1875 werden gemeentebestuurders tevens lid van Provinciale Staten.

Binnen het netwerkcentrum van 1895 bevonden zich zeven personen met een omvangrijke persoonlijke ster.¹⁴ De zeven met een omvangrijke persoonlijke ster waren De la Court, de griffier van Provinciale Staten P.Th.A. Sprengers, Commissaris der Koningin Mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst, de Bossche

'De groote leider van bijna alle katholieke instellingen in Den Bosch', Jhr. Jos de la Court (1840-1907). Foto, P. van Weijnen, collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

burgemeester Jhr. P.J.J.S.M. van der Does de Willebois en de Provinciale-statenleden J.W.R. van Gulick, L. van de Westelaken en Jhr.Mr. A.F.O. van Sasse van Yssel. Degene met het grootste aantal directe formele relaties was, als gezegd, De la Court. Hij was in 1895 o.a. lid van Gedeputeerde-staten, president van de Provinciale Bond van Rooms-katholieke Kiesverenigingen en van de Algemene Bond van Rooms-katholieke Kiesverenigingen in Nederland, bestuurslid van de Ridderschap in Noord-Brabant, president van de Maatschappij van Landbouw en president van de Bijzondere raad van de Sint-Vincentiusvereniging te Den Bosch.

Acht personen verkregen in 1895 een bijzonder hoge Hubbell-statusscore. Naast de reeds genoemden bleken ook W.P.A. Mutsaers uit Tilburg en F.W.M. Manders uit Veghel tot de centrale bestuurders te behoren. Zij waren beiden lid van de Provinciale Staten en actief in de rooms-katholieke kiesverenigingen. Mutsaers behoorde ook reeds in 1875 tot de centrale bestuurders.

De mate van betrokkenheid bij potentiële informatie-uitwisseling binnen het netwerk wordt weer gemeten met de 2-rush. Elf personen verkregen hoge waarden. Extreem hoog was de 2-rush van De la Court, op gepaste afstand gevolgd door Van Gulick. De la Court maakte met zijn ruim tien verschillende functies ongebruikelijke combinaties. De Provinciale-statenleden Van Gulick en Westelaken verbonden eveneens al. De la Court de Maatschappij van Landbouw met een rooms-katholieke kiesvereniging in een district. De uit de Langstraat afkomstige Mr. dr. J.A. Loeff was advocaat en procureur te Den Bosch, lid van de

Provinciale Staten en plaatsvervangend rechter in de Arrondissement Rechtbank te Den Bosch bezat ook een hoge 2-rush. Opvallend is het beperkte aantal juristen en geadelden in dit centrale gezelschap, terwijl protestanten geheel ontbreken.

Het netwerk van 1895 kan als polycentrisch gekarakteriseerd worden. De groei in aantal organisaties en bestuurders had een toename in kernen binnen het netwerkcentrum als gevolg gehad. De eerste kern werd gevormd door De la Court, Van Gulick en een derde Bosschenaar, Van Grinsven, die niet centraal in het netwerk stond. Zij waren allen bestuursleden van de rooms-katholieke kiesvereniging in het kiesdistrict Den Bosch en van de Provinciale Bond van Rooms-katholieke kiesverenigingen, leden van het hoofdbestuur van de Maatschappij van Landbouw en ook leden van de Bijzondere Raad van de vier parochiale Vincentiusverenigingen in Den Bosch. Een tweede kern werd gevormd door de centrale bestuurder Manders, Provinciale-statenlid, en de niet-centrale bestuurder B.A. Völker uit Veghel. Zij waren beiden gemeentebestuurders, bestuursleden van de Kamer van Koophandel te Veghel en voorts bestuursleden van de Provinciale Bond van Kiesverenigingen en van de kiesvereniging in het kiesdistrict Veghel. De derde kern bestond uit de heren Verheijen, Van Zinnicq Bergmann en de niet-centrale bestuurder Jhr.Mr. L.C.J.A. Van Meeuwen. Zij waren Tweede-Kamerleden, verbonden aan de rechtbank en onder andere actief in de 'herengezelschappen'. Zij kunnen worden gezien als de vertegenwoordigers van de oudere notabele families in Den Bosch. Op een lager centraliteitsniveau was een vierde kern aanwezig, gevormd door de Gedeputeerde-Statenleden Van der Steen uit Oss en Wolters uit Heesch, beiden tevens actief in de rooms-katholieke kiesvereniging in het district Grave.

Liberaal katholieken kwamen in het netwerkcentrum niet meer voor. Binnen de katholieke politieke beweging had zich echter een nieuwe tegenstelling ontwikkeld, namelijk één tussen mensen die het priester-kamerlid Schaepman steunden, en zij die het conservatieve kamerlid Bahlmann steunden.¹⁵ De la Court en Van Gulick behoorden tot de eerst-genoemde richting, de 'Schaepmannianen' genaamd, Verheijen, Van der Steen, Manders, Wolters en Van Zinnicq Bergmann (en mogelijk ook Völker) behoorden tot de tweede richting, even welkend de 'Bahlmannianen' geheten.

De la Court bezat niet alleen veel directe relaties in alle drie de kernen van het netwerkcentrum, maar sloot door zijn sociale achtergrond ook sterk aan bij de oudere Bossche families (hetgeen o.a. tot uitdrukking kwam in zijn bestuurslidmaatschap van de Ridderschap), terwijl hij anderzijds juist hoofdzakelijk bestuursfuncties buiten dit milieu uitoefende. Hij stond daarin wel niet geheel alleen, maar blijkens de netwerkanalyse nam hij hierin wel een zeer bijzonder positie in.

5.6 Consolidatie: het netwerk van 1910

In het peiljaar 1910 werden in 139 organisaties 152 bestuurders aangetroffen met twee of meer functies. Het netwerk dat zij vormden bestond uit drie afzonderlijke delen, namelijk het netwerkdeel van de kerkelijke leiding van het bisdom, een hoofdcomponent van 142 personen en één van een geïsoleerd persoon. Acht per-

sonen (twee meer dan in 1895) dekten met hun persoonlijke ster 40 % of meer van het grootste netwerkdeel. De dichtheid was in vergelijking met 1895 licht toegenomen, en wel tot bijna 8 %. Het netwerk was dus sedert 1895 in omvang vrijwel gelijk gebleven. De tendentie naar opsplitsing binnen het netwerkcentrum had zich voortgezet: het centrum van het grootste netwerkdeel bestond nu uit vier kernen. Waren in 1895 acht personen in drie centrale kernen opgenomen, in 1910 waren er elf personen in vier kernen.

De sector centrale en regionale overheden was het meest vervlochten met de besturen van de rooms-katholieke kiesverenigingen (8 %) en met de lokale overheden (7 %), gevolgd door de 'herengezelschappen' (6,5 %), de belangenorganisaties en het rechtswezen (beide 5,5 %).¹⁶ De lokale besturen waren sterk vervlochten met de rooms-katholieke kiesverenigingen (11 %) en met de belangengorganisaties (8 %). Laatst genoemde vervlechtingen kwamen hoofdzakelijk tot stand door de landbouworganisaties. Deze onderhielden tevens betrekkingen met de kiesverenigingen en de centrale en regionale overheden. De besturen van de 'herengezelschappen', trefplaatsen van notabelen, bezaten een relatief laag percentage betrekkingen met de reeds genoemde centrale en regionale overheden en binnen de sector onderling (4 %).

Eerder werd geconstateerd dat de rooms-katholieke kerkelijke leiding formeel geen betrekkingen bezat met de lekenorganisaties. Binnen de netwerken vormden zij daarom telkens een eigen component. In 1910 echter lag dat voor een aantal geestelijken (zowel pastoors, kapelaans als enkele regulieren) anders. Zij kregen in de laatste jaren van de negentiende eeuw functies, vooral binnen belangenbehartigende organisaties. Zij werden als (geestelijk-) adviseurs benoemd in de Boerenbonden en in organisaties van arbeiders en middenstanders. Hoewel er formeel geen sprake was van een relatie tussen de kerk als instituut en de belangenorganisaties, waren deze betrekkingen wel van groot gewicht.¹⁷ In hoofdstuk elf zal onder andere de betekenis worden beschouwd die de geestelijken hadden voor één van deze belangenbehartigende organisaties, de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB).

De centrale personen worden weer geselecteerd met de drie hiërarchische beschrijvingsmaten.¹⁸ Het valt hierbij op, dat, bij de selectie volgens deze drie maten, er onder een enkele piek een relatief egalitaire top bestond van personen met ongeveer gelijke positie. Acht personen bezaten een persoonlijke ster met grote omvang vergeleken met de overigen binnen dit netwerk. Dit waren de heren Sasse van Yssel, J.A. Ards, G.M.A. Coovels, Mr. Th.G.M. Smits van Oyen, J.J. van Erp, L. Meijers, Jhr.Mr. F.J.J.M. van Rijckevorsel en M.P. W. van Hout. Zij waren allen lid van de Provinciale Staten en combineerden dit met verschillende andere functies. Tussen deze acht bestuurders valt een groep op van Provinciale-statenleden die tevens bestuursleden waren van de N.C.B.; het waren drie landbouwers en één fabrikant, namelijk Ards, Coovels, Erp en Meyers, afkomstig uit Beugen, Helmond, Berghem en Oss. Evenals de Helmonder Van Hout, voorzitter van de Diocesane Middenstandsbond de Hanze, vertegenwoordigen zij de rooms-katholieke standsorganisaties. Deze acht behoorden allen ook tot de groep van twaalf bestuurders met een relatief hoge status-score. Door hun positie in Provinciale Staten en de rooms-katholieke kiesverenigingen verkregen notaris M.G. van Kemenade en burgemeester M.A. Völker eveneens een

hoge status-score. Dit gold ook voor rechtbankpresident, Gedeputeerde-Statenlid en voorzitter van de Bossche kiesvereniging P.H. Loeff en de Commissaris der Koningin Van Voorst tot Voorst.

Degene met de grootste persoonlijke ster en de hoogste status-score was Sasse van Ysselt, ook reeds in 1895 centraal. Hij was naast lid van Provinciale Staten ook lid van de Tweede Kamer, raadsheer in het gerechtshof te Den Bosch, bestuurslid van het Provinciaal Genootschap en secretaris van de rooms-katholieke kiesvereniging in het district Den Bosch.

In het totaal hadden elf personen een hoge 2-rush, in meerderheid personen die op grond van de andere criteria reeds tot de centrale bestuurders werden gerekend. Wel een hoge 2-rush, maar geen hoge status-score of grote persoonlijke ster had het Provinciale-statenlid, bestuurslid van de rooms-katholieke kiesvereniging Grave en burgemeester van Mill, W.J.H. Verstraaten, en diens mede-Statenlid, wethouder te Boxtel en bestuurder van de kiesverenigingen in de Districten Tilburg en Den Bosch, H.G. van Leeuwen.

Het netwerkcentrum van 14 personen in 1910 bestond, zoals gezegd, uit vier kernen. De eerste twee kernen bestonden uit de meest centrale personen. In de eerste kern bevonden zich Sasse van Ysselt, Smits van Oyen, Loeff en Van Rijkvorsel. In sociaal opzicht representeren zij de traditionele rooms-katholieke elite, voorzover deze actief was in Provinciale Staten en kiesvereniging. De tweede kern werd gevormd door Coovels en Ards, NCB-ers en Provinciale-statenleden. De derde kern bestond uit twee minder centrale bestuurders, de Gemertse notaris Van Kemenade en de Veghelse burgemeester en fabrikant Völker, beiden lid van Provinciale Staten en van het bestuur van de Provinciale Bond van rooms-katholieke kiesverenigingen en van de kiesvereniging te Veghel. Een vierde kern in het netwerk van 1910, op nog lager centraliteitsniveau, werd gevormd door de protestant Mr. A.J.J. baron van Styrum en de katholieken Jhr.Mr. L.C.J.A. van Meeuwen en Mr. H.J. van Leeuwen. Gedrieën waren zij verbonden aan het Provinciaal Hof en bestuursleden bij het Provinciaal Genootschap; de eerste twee waren tevens lid van het Illustere Lieve Vrouwe Broederschap, de laatste was voorzitter van de Maatschappij tot nut van 't Algemeen. Deze kern bevatte duidelijk de juridische elite van Den Bosch met een enigszins open en liberale signatuur.

Samenvattend kan het netwerk van 1910 met enerzijds een betrekkelijk egalitair centrum en anderzijds vier kernen van duidelijk herkenbare samenstelling worden getypeerd als polycentrisch. De opbouw van het netwerk had zich aangepast aan de groei in aantal en verscheidenheid van organisaties binnen de regio. Provinciale Staten, NCB, Provinciaal Genootschap en de rooms-katholieke Kiesverenigingen waren de belangrijkste trefplaatsen van de bestuurlijke elite, maar ontwikkelden elk een eigen kern in het netwerk van bestuurders.

5.7 Ontwikkeling van de bestuurlijke elite, 1835-1910

Den Bosch was vanouds als provinciaal bestuurlijk en gerechtelijk centrum uiteraard de belangrijkste woonplaats van de bestuurders met twee of meer functies. In 1835 leefde ruim de helft van hen in deze stad. Hierin kwam lichte verandering tussen 1835 en 1875 door de komst in het netwerkcentrum van enkele

*De liberale leider te
's-Hertogenbosch, Jhr.Mr.
L.C.J.A. van Meeuwen
(1844-1927). Krijttekening,
F. Reusing (1922), foto, collectie
Iconografisch Bureau.*

Provinciale-statenleden afkomstig van buiten Den Bosch, die tevens lokale bestuurders en leden van de Kamers van Koophandel waren. Tussen 1875 en 1895, toen de kiesverenigingen en landbouworganisaties aan belang wonnen, daalde het percentage Bosschenaren onder de bestuurders van 49 % naar 34 %. Met de komst van de NCB daalde het percentage verder tot 26 % in 1910.¹⁹

In 1835 droeg ruim een derde van deze bestuurders een adellijke titel. Dit was in Noord-Brabant geen overblijfsel van oude tijden, want vrijwel alle adellijke bestuurders (voorzover uit Noord-Brabant afkomstig) waren eerst tussen 1815 en 1835 in de adelstand benoemd of verheven. De benoemingen vonden vooral circa 1815 plaats om de, grondwettelijk voorgeschreven, Ridderschap in de provincie voldoende leden te geven. De verheffingen hadden veelal een politieke achtergrond en kunnen worden beschouwd als beloning voor gebleken trouw aan Koning Willem I.²⁰ In 1875, het eerste peiljaar na de grondwetswijziging van 1848, was het percentage adellijke bestuurders gehalveerd en was het merendeel van hen tevens academisch gevormd. In 1895 en 1910 daalde dit percentage verder tot 10 %. Het percentage bestuurders met een academische opleiding was in 1875 het hoogst en nam daarna af.²¹

In 1835 was 54 % van de bestuurders binnen het netwerk rooms-katholiek en 44 % protestant. Dit laatste percentage is hoog gezien het regionale aandeel van circa 3,3 % protestanten in 1809 en 1849. Ook in 1875 en 1895 waren er nog hoge, zij het afnemende, percentages protestanten, respectievelijk 19 % en 11%. In 1910 benaderden de verhoudingen meer die van de totale bevolking in de regio. Onder bestuurders met twee of meer functies was 6,6% protestant tegenover een aandeel, in 1909, van 2,2 % protestanten onder de bevolking in de regio.²² Protestanten bleven duidelijk oververtegenwoordigd, hoewel onder de centrale bestuurders na 1875 geen protestanten meer werden aangetroffen.²³

Door het uitgestrekter worden van de netwerken nam de absolute omvang van de persoonlijke sterren toe. Om 40 % van het netwerkdeel te kunnen overdekken had een persoon in het kleine netwerk van 1835 slechts 21 relaties nodig. In 1875 waren voor deze omvang van de persoonlijke ster minimaal 36 relaties nodig; dit liep op tot 58 relaties in 1910. Steeds meer mensen werden betrokken in het groeiende overheidsapparaat en bij besturen van organisaties. Een groot aantal van hen combineerde daarbij bestuursfuncties.

Tot zover zijn alle relaties steeds aan elkaar gelijk verondersteld. Nu zal een onderscheid gemaakt worden tussen de enkelvoudige en de meervoudige relaties: de multipliciteit. Terwijl het netwerk uitgestrekter werd, werden daarmee niet alleen de snoeren van relaties binnen het netwerk van bestuurders langer, maar nam de multipliciteit van de relaties in elk peiljaar af. Tussen 1875 en 1895 namen de aantallen meervoudige relaties in absolute zin wel toe, maar namen zij als percentages van het totale aantal relaties belangrijk af.²⁴ De komst van verscheidene kernen in de netwerken komt hierin nogmaals tot uitdrukking. Het weerspiegelt de opsplitsing van de netwerken, waarbij de onderlinge banden tussen de delen zwakker werden. Het netwerk ging steeds meer bestaan uit onderscheiden onderdelen, waarvan de personele samenhang door de personen in het netwerkcentrum, vooral Provinciale-statenleden, verzorgd werd.

De groei van het netwerk en het langer worden van de snoeren van relaties daarbinnen is een gevolg van de organisatievorming op regionaal niveau, vooral van de rooms-katholieke kiesverenigingen en van belangenbehartigende organisaties. Dit proces, dat zich in geheel Nederland voordeed, is een uitvloeisel van de grotere participatie van de bevolking bij het openbare leven. De integratie in het ruimere samenlevingsverband en de democratisering van de Nederlandse staat komen hierin op regionaal niveau tot uitdrukking.

Ten aanzien van 1835 kon worden geconstateerd dat het kleine netwerk een grote dichtheid van relaties en een hoog percentage meervoudige relaties bezat. Bosschenaren vormden de helft van de bestuurders met twee of meer functies. In het tussen hen bestaande netwerk kwamen twee kleine kernen voor die een belangrijk deel van de relaties controleerden. Het netwerk was monocentrisch, de bestuurlijke top bestond uit achttien personen. Ondanks de toename, tussen 1835 en 1875, in aantallen organisaties en personen binnen het netwerk bleef dit netwerk in 1875, toen er slechts één kern was, monocentrisch. De dichtheid echter verminderde sterk en er bleven amper mensen over die een groot deel van het netwerk overdeden. Bosschenaren maakten iets minder dan de helft van het netwerk uit. De bestuurlijke top bestond in 1875 uit 23 personen.

Voor de machtsverhoudingen in de regio betekent dit dat in 1835 de machtsposities geconcentreerd lagen in handen van een kleine groep, zeer overwegend Bosschenaren. In 1875 bleken deze posities bedreigd door personen van buiten de provinciehoofdstad. Tussen 1835 en 1875 was er, in zekere zin, een emancipatie op gang gekomen van de regio ten opzichte van Den Bosch. De Bosche elite vormde nog altijd de belangrijkste kern van het netwerk, maar was niet meer in staat de meerderheid van relaties te bezetten. De spanningen die circa 1875 bestonden tussen liberaal en conservatief/clericaal hadden geen duidelijk effect op het netwerkcentrum. Men kan zich afvragen of deze tegenstelling het sociale leven binnen de elite wel zo sterk heeft beïnvloed; mogelijk speelden de

spanningen in de 'nieuwere' delen van het netwerk, buiten de centrale bestuurders, een grotere rol. Dáár organiseerden de conservatieven in de rooms-katholieke kiesverenigingen hun politieke steun.

In 1895 bleek het netwerk van opbouw veranderd en was het niet langer monocentrisch, maar polycentrisch; het bezat verschillende kernen. Het totale aantal personen en organisaties steeg verder zonder belangrijke daling in de dichtheid van het netwerk. Niet-Bosschenaren hadden belangrijke posities in het centrum van het netwerk veroverd. Via de rooms-katholieke kiesverenigingen en de Maatschappij van Landbouw waren relaties gelegd tussen Bosschenaren en bestuurders elders in de regio. De bestuurlijke top bestond uit twaalf personen. In 1910 bleek de situatie gestabiliseerd: het aantal organisaties en personen was niet veel verder toegenomen en de dichtheid van het netwerk bleef vrijwel gelijk. Wel was het netwerk nog verder polycentrisch geworden en waren meer mensen in de kernen aanwezig die een deel van de belangrijkste relaties controleerden. Ook hadden zich in 1910 nieuwe sociale groepen binnen het netwerkcentrum gevestigd. De bestuurlijke top bestond uit veertien centrale bestuurders

Tussen 1895 en 1910 ging niet alleen de 'geografische' emancipatie ten opzichte van Den Bosch voort, maar kreeg ook een sociale emancipatie invloed. De Bosschenaren kregen meer concurrentie van mensen met vergelijkbare bestuurlijke posities in andere kernen van het netwerkcentrum. Deze posities, meestal verbonden aan de functie van Provinciale-statenlid, werden ingenomen door gemeentebestuurders uit de regio met een industriële of een agrarische achtergrond. Als georganiseerde groepen verkregen de rooms-katholieke kiesverenigingen en de Maatschappij van Landbouw, de laatste na 1895 in toenemende mate vervangen door de NCB, via hun bestuurders, voorname posities in het netwerk.

6 De regionale elite

In de twee voorgaande hoofdstukken zijn de samenstelling, de geografische spreiding en de omvang van de toppen van de bestuurlijke en financiële elites besproken.¹ In dit hoofdstuk worden deze toppen met elkaar vergeleken, ten einde vast te stellen in hoeverre de twee verschilden, dan wel of er sprake was van één elite. Dit geschiedt eerst per peiljaar, waarna de situaties in de peiljaren onderling vergeleken worden.

6.1 De regionale elite circa 1810

Uit de Franse tijd dateren verschillende bronnen die informatie bevatten over de vooraanstaande inwoners van het 'Departement Monden van de Rijn'. Behalve de reeds besproken bronnen die vooral betrekking hebben op de financiële elite is er de zogenoemde 'Statistique Personelle' uit 1810. Dit is een opgave van de in het departement woonachtige notabelen, opgesteld nadat in 1810 de gebieden ten zuiden van de Waal bij het Franse Keizerrijk waren gevoegd.² De prefect te 's-Hertogenbosch, Frémin de Beaumont, had hiertoe opdracht gekregen van de Parijse minister van politie Savary, duc de Rovigot. Doel was 'Un état des familles et des personnes notables ou influentes [...] que leurs possessions, leur fortune, leurs talens font sortir de la classe ordinaire' te verkrijgen.³ Achtergrond vormde de Franse wens te beschikken over een lijst van personen die geschikt zouden zijn als functionaris; over hen moest voldoende informatie beschikbaar zijn voor de in Parijs te verrichten benoemingen. De 'Statistique Personelle' bevat daardoor een breed scala aan gegevens. Deze betreffen de gezinssamenstelling, religie, leeftijd, inkomen en loopbaan van de notabelen en voorts een samenvatting van hun 'moralité et opinions politiques'. Op aparte lijsten werden ook nog de meest bijzondere families bijeengebracht en zelfs de tussen hen plaatsvindende huwelijken bijgehouden.

In het totaal staan op de departementale lijst van 20 november 1810 236 notabelen vermeld, exclusief hun kinderen. Van hen waren 162 personen woonachtig binnen de onderzoeksregio. De personalia van deze personen zijn bijeengebracht in bijlage 5.7. De meeste 'vooraanstaanden' woonden in 's-Hertogenbosch (18,3 %), Boxmeer (9,2 %), Grave (5,4 %), Eindhoven (4,9 %), Helmond (4,9 %) en in Boxtel, Cuyk, Oss, Sint-Michielsgestel en Vught (elk 2,4 %). Ruim de helft, 58,5 % was als katholiek genoteerd, 38,4 % als protestant; bij vijf personen staat het geloof niet ingevuld. Het percentage protestanten was zeer hoog vergeleken met dat van de totale bevolking in 1809, ongeveer 3,7 %. In de rubriek 'Etat actuel' werd de bestuurlijke functie in 1810 genoteerd. De grootste groep, 27,4 % van hen, bezat een bestuurlijke functie op lokaal niveau, terwijl 14 % zo'n functie op

regionaal niveau uitoefende. 25 % van de vermelde notabelen bekleedde geen duidelijke functie of beroep. Zij werden aangeduid met termen als 'rentier', 'pensioné', 'propriétaire', 'sans emploi' of 'il desire être employé'. Hun vermelding geschiedde waarschijnlijk op grond van een voormalige functie. Bij vijftien personen (9 %) werd onder deze rubriek helemaal niets ingevuld.

Van de 24 personen die zitting hadden in de Departementale of Arrondissementsraden of die een daarmee samenhangende functie bekleedden, was drievijfde vermeld als katholiek en eenvijfde als protestant, terwijl van bijna evenveel geen geloof opgegeven werd.⁴ Het grootste deel van deze bestuurders woonde in 's-Hertogenbosch. Het aandeel van Bosschenaren was hoger onder de leden van de Departementale raad dan onder de leden van de Arrondissementsraden. De voornaamste bestuurlijke functies werden relatief meer door oudere katholieke Bosschenaren bekleed, terwijl in de 'Statistique' een ruim potentieel van protestanten zonder vooraanstaande functies was opgenomen.

De welgestelden van omstreeks 1810 waren, zoals in hoofdstuk 4 bleek, terug te vinden op de 'Liste définitive des six cents contribuables les plus imposés' uit 1812. Maar ook de 'Statistique Personelle' bevatte gegevens over de welstand, doordat het jaarinkomen werd vermeld, gebaseerd op schattingen van informanten, burgemeesters en ambtenaren van de prefectuur. De lijst van 1812 was, zoals de titel aangeeft, samengesteld op grond van belastinggegevens en vermeldde de allergrootste betalers apart. Deze staan in tabel 5.1, met daaraan toegevoegd het 'Revenue Annuel' uit de 'Statistique Personelle'. Daarbij vallen de betrekkelijk lage inkomens op van A. Pompen, grondbezitter te Leende en J. Vogelpoel, fabrikant te Geldrop. Zij betaalden mogelijk op basis van bezit en bedrijf veel grond-, en/of patentbelasting, terwijl de opbrengsten uit bezit en bedrijf, althans de door de maire geschatte inkomens, laag bleven. Anderzijds werden in 1810 in de 'Statistique Personelle' 24 personen vermeld met een inkomen van boven de 16.000 francs:⁵ Zeven van hen werden tevens vermeld bij de bovenste 14 van 1812. Van twee stond in 1812 een naast familielid vermeld, te weten: vader en zoon Half-Wassenaer en de zwagers Van Bommel en De la Court. De 24 personen opgenomen in de 'Statistique Personelle' met een geschat inkomen van meer dan 16.000 francs en de overige zeven personen apart vermeld op de lijst van 1812, kunnen als de financiële top van omstreeks 1810 worden beschouwd. De personalia van deze personen zijn verwerkt in bijlage 5.5.

Van de veertien hoogstaangeslagenen uit 1812 woonden er in verhouding meer in 's-Hertogenbosch dan van de 24 personen met de grootste in de 'Statistique Personelle' vermelde inkomens. Van deze laatste groep leefde éénderde te Den Bosch; twee personen woonden in Vught, twee in Sint-Michiëlsgestel en twee te Helmond.⁶ Van deze groep oefenden er negen in 1810 daadwerkelijk een functie uit in het regionale bestuur of het rechtswezen. Dit waren Van Bommel, Van der Brugghen, De la Court, Van Rijckevorsel, Spengler, Tuyll van Serooskercken, Verheijen, Vermeulen en Vogelpoel. Tweederde was rooms-katholiek; zij waren op één uitzondering na uit Den Bosch afkomstig. De niet-katholieken woonden elders in de regio. Van Bommel en De la Court waren zwagers, terwijl Van Bommel en Van Rijckevorsel aanverwanten waren, evenals deze laatste met Vermeulen. Deze relaties zouden zich de daarop volgende jaren, onder andere via de familie Half-Wassenaer, verder uitbreiden.

6.2 1835; de gehandhaafde continuïteit

De financiële top van omstreeks 1835 werd bepaald op grond van de lijsten met kiezers in de plattelandsdistricten voor de Provinciale Staten uit de periode 1826-1839 en de lijst van 1830 uit Den Bosch. Deze gegevens kunnen nog vergeleken worden met het regionale overzicht van 1844. Uit de lijsten van Provinciale-statenkiezers werden de 14 personen die het meeste aan directe Rijksbelasting betaalden apart genomen.⁷ Zij waren minimaal voor *f.*200.- aangeslagen in de bedoelde belastingen. In tabel 6.7. zijn de gegevens van deze 14 personen bijeen gebracht. Zij woonden vooral te Vught, Sint-Michiëlsgestel en Helmond. Een minderheid was katholiek, de meerderheid protestant, onder wie één anglicaan. Deze protestanten waren veelal eigenaar van veel grond en een kasteel met een heerlijkheid. Weliswaar hadden de bestuurlijke rechten verbonden aan een heerlijkheid de Bataafse tijd niet overleefd, maar het bezit van zo'n heerlijkheid, met de bijbehorende renten, bleef een hoge status geven.⁸ De verdeling naar beroep toont dat ruim de helft van deze hoogstaangeslagenen ambtenaar of politicus was. De overigen waren veelal rentenier of zonder beroep. Zij waren (op het moment van de aanslag) gemiddeld 47,5 jaar oud; zoals zal blijken is dit jong voor zo'n groep zeer welgestelden.

Op grond van de Bossche lijst uit 1830 konden 17 belastingbetalers aangemerkt worden als de grootste betalers.⁹ Zij betaalden minimaal *f.*229.-. De gegevens zijn bijeen gebracht in bijlage 6.8.¹⁰ Onder deze 17 grootste belastingbetalers van Den Bosch in 1830 waren 15 mannen en twee weduwen. Driekwart van hen was rooms-katholiek; de meesten waren ook in Den Bosch geboren. De protestanten waren in meerderheid van buiten de regio afkomstig. Koopman was het meest uitgeoefende beroep, maar verschillende andere beroepen waren vertegenwoordigd. De gemiddelde leeftijd lag op 60 jaar, ruim tien jaar hoger dan bij de vergelijkbare groep op het platteland.

Er blijkt veel overeenkomst met de hoogstaangeslagenen van omstreeks 1810 te bestaan. In bijna een derde van de gevallen ging het omstreeks 1835 om dezelfde personen, dan wel om hun weduwen of zonen. Dat was het geval met de protestanten Van Beresteijn, Von Geusau, De Grancy, De Jong en Wesselman en met de katholieken Heeren, Pompen en Jhr. A.Th. van Rijckevorsel, B. van Rijckevorsel en V.A. van Rijckevorsel. Net niet tot de top van de Bossche lijst van 1830 behoorden nog mevrouw Van Bommel-Half-Wassenaer, een vierde Van Rijckevorsel en De la Court, die verwant, dan wel omstreeks 1810 zelf hoog aangeslagenen waren.

Ook op basis van de gegevens uit 1844 werd een financiële top samengesteld. Op grond van de frequentieverdeling van de aanslagen werden 17 personen in de regio, exclusief de vier grote plaatsen, als financiële top aangemerkt.¹¹ Daarnaast konden tien inwoners uit Den Bosch, vier uit Tilburg en twee uit Helmond als zodanig worden beschouwd.¹² De continuïteit tussen 1810 en 1844 is niet veel minder dan die tussen 1810 en 1826-39.

De bestuurlijke elite van 1835 bestond uit 59 personen van wie er 18 als centrale bestuurders konden worden aangemerkt. Hun gegevens zijn bijeen gebracht in bijlage 6.11. Op een enkele uitzondering na woonden zij in of vlakbij 's-Hertogenbosch. Hoewel rooms-katholieken onder hen in de meerderheid wa-

ren, waren protestanten sterk oververtegenwoordigd. Het merendeel, ook onder de protestanten, was geboren te 's-Hertogenbosch. Slechts twee van de 18 waren afkomstig van buiten de regio. Ruim de helft stond als ambtenaar/politicus te boek, terwijl andere beroepen voornamelijk gevonden werden in het rechtswezen en het notariaat. De leeftijd van de meest centrale bestuurders was in 1835 gemiddeld bijna 48 jaar. Deze lage leeftijd kan het gevolg zijn geweest van de vele wisseringen in het regionale bestuur die omstreeks 1830 hadden plaats gevonden.

Zes van de 18 centrale bestuurders behoorden tot de financiële top van omstreeks 1835; acht anderen waren in de eerste graad (aan-)verwant met leden van deze financiële top. Een vergelijking met de gegevens uit 1844 levert nog één persoon op, die zowel tot de bestuurlijke als de financiële top behoorde en verder nog drie met een eerste graad (aan-)verwantschap. De zes die zowel tot de bestuurlijke als de financiële top van omstreeks 1835 behoorden waren de neven Jhr. A.Th. van Rijckevorsel en V.A. van Rijckevorsel, de zwager van de eerste, Jhr. Van Half-Wassenaer, gouverneur Van den Bogaerde en de protestanten Wesselman uit Helmond en J. Bowier uit Rosmalen. Leden van de koopliedenfamilie Van Rijckevorsel en Van Half-Wassenaer waren na 1794 doorgedrongen in de stedelijke raad van 's-Hertogenbosch. Van Half-Wassenaer was eigenaar van kasteel en heerlijkheid Onsenoort onder Nieuwkuyk (een dorpje tussen Drunen en Vlijmen op de rand van het onderzoeksgebied). Hij was gerelateerd aan de voormalige landdrost De la Court, die evenals zijn twee zonen in 1835 verschillende bestuurlijke functies bekleedde maar net niet tot de bestuurlijke of financiële top behoorde. Districtscommissaris Wesselman was eigenaar van kasteel en heerlijkheid Helmond. Genoemde Bowier was eigenaar van het landgoed Coude-water te Rosmalen.

De personen die gerelateerd waren aan leden van de financiële top uit de periode 1826-1839 waren Jhr.Mr. P.A. van Meeuwen, Van de Mortel, Van Half-Wassenaer en de beide Van Rijckevorsels en bij de protestanten Martini van Gefen en de gebroeders Bowier. Een eerste graads (aan-) verwantschap met de financiële top uit 1844 hadden nog de centrale bestuurders J.Th. Vermeulen en de beide halfbroers Verheijen. De wijze waarop dit het geval was blijkt uit de personenbijlage.

Alleen de beide protestante centrale bestuurders Van Thye Hannes en Fenema hadden in de periode 1826-39 of in 1844 geen aanwijsbare banden met de financiële top. In de Franse tijd echter behoorden Fenema zelf en de vader van Hannes tot de financiële top.

Vergelijking van de personen vermeld in de 'Statistique Personelle' van 1810 met de 59 leden van de bestuurlijke elite van 1835 leert, dat bijna de helft, namelijk 26 van de 59 bestuurders uit 1835 of hun vaders, reeds in de 'Statistique' voorkomen. Bij de 32 katholieken is dit in verhouding iets vaker het geval dan bij de 26 protestanten. Van de 18 centrale bestuurders van 1835 werden relatief meer (namelijk tien) personen of hun vaders in de 'Statistique' vermeld. Dit waren de katholieken Half-Wassenaer, A.Th. van Rijckevorsel, Vermeulen en de beide heren Verheijen, benevens de protestanten Martini, Van Thye Hannes, Wesselman en de twee broers Bowier.

Concluderend moet worden gesteld dat er circa 1835 evenals omstreeks 1810 relatief veel protestanten in de financiële elite aanwezig waren, en dat de pro-

testanten sterk dominant waren onder de financiële elite op het platteland. De financiële elite bleek omstreeks 1835 meer dan tevoren geconcentreerd in en rondom Den Bosch, waar ook de bestuurlijke top sterker geconcentreerd was dan 25 jaar daarvoor. Het meest voorkomende beroep onder de leden van de financiële top van circa 1835 was dat van ambtenaar-politicus; velen hadden geen beroepsaanduiding of stonden als rentenier te boek. In Den Bosch echter kwamen de ambtenaren-politici op de derde plaats, voorafgegaan door de kooplieden en degenen zonder beroep of renteniers. De financiële elite van omstreeks 1835 was gemiddeld ouder dan de bestuurlijke elite van 1835. De bestuurlijke elite bestond voornamelijk uit 'beroepsbestuurders', ambtenaren-politici, gevolgd door mannen werkzaam in de sector rechtswezen-notariaat. Ook onder de bestuurlijke elite bevonden zich relatief veel protestanten. Circa een kwart van de bestuurlijke elite behoorde tot de financiële top, terwijl bijna tweederde in de eerste graad verwant of via een huwelijk aanverwant was met leden van de financiële top.

Er is tussen 1810 en 1835 sprake van een grote continuïteit in de bestuurlijke en financiële top, bij de bestuurders iets meer onder de katholieken dan onder de protestanten. In beide jaren blijkt een groep van hoofdzakelijk katholieke Bossche families zowel in de bestuurlijke als in de financiële top voor te komen.

6.3 De bedreigde continuïteit van circa 1875

Van de in 1875 op de 'lijst der hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen' vermelde mannen werden er 22 aangemerkt als behorend tot de financiële elite. Zij betaalden minimaal f.750.- aan personele, grond- en patentbelasting. De gegevens over deze personen werden verwerkt in tabel 7.3. De helft van deze hoogstaangeslagenen woonde te 's-Hertogenbosch, een tweetal te Helmond, twee te Heeswijk en de overigen verspreid over de regio. De meesten waren binnen de regio geboren, voor de helft in Den Bosch de andere helft buiten Den Bosch. Vrijwel allen waren rooms-katholiek; slechts drie waren dat niet. De gemiddelde leeftijd was 58,7 jaar en daarmee hoger dan voor de vergelijkbare groep omstreeks 1835. Helaas ontbreken de gegevens over de beroepen.

Indien de gegevens over de top van de personele belastingbetalers hiermee worden vergeleken dan blijkt een aantal verschillen. Zeven personen met hoge personele belasting kwamen niet op de lijst van 22 grootste Rijksbelastingbetalers voor. Hieronder treffen we bijvoorbeeld bisschop Zwijsen aan, benevens enkele renteniers, rechters en advocaten. Omgekeerd blijken twaalf personen met een hoge grondbelasting en drie personen die veel patentbelasting betaalden niet op de lijst met 15 grootste betalers van personele belasting terug te komen. Deze verschillen zijn aanmerkelijk; reden om de top van de personele belasting bij de regionale top te voegen.¹³

Nog steeds, zij het in mindere mate dan in 1835, woonden de meeste grote belastingbetalers in 's-Hertogenbosch. Een nadere beschouwing van deze Bosschenaars is daarom op zijn plaats. Een mogelijkheid hiertoe wordt geboden door één van de weinige bewaard gebleven kohieren van de hoofdelijke omslag van Den Bosch, dat uit 1873. Dit kohier bevat de namen, adressen en beroepen van de huishoudenshoofden in deze stad; met pen en potlood zijn de bedragen van de geschatte inkomens bijgeschreven.¹⁴ Alleen de inkomens van 5500 gulden en

Plaatselijke Belasting op het Inkomen 1881/82.

Gemeente 's-Hertogenbosch.

Art. 6 van het Kabinet Wijk. 8 No. 44

AANSLAG-BILLET.

De Gemeente-Ontvanger van 's Bosch, geeft U *H. van Lanschot* kennis dat gij voor dit dienstjaar op het Kabinet der belasting op het inkomen in deze gemeente zijt aangeslagen voor de som van *383,76*, inverteerbaar in acht gelijke termijnen, verschijnende op de *dinsdagen* der maanden September, October, November en December 1881 en Januari, Februari, Maart en April 1882, met uitnodiging tot betaling voor of op de vastgestelde tijdstippen ten zijnen kantore, in de eerste Nieuwstraat Wijk C. No. 81, dat daartoe, met uitnodiging der Zaterdagen en der Zond- en Feestdagen, dagelijks zal gespend zijn van 's morgens 9 tot des middags 2 uur.

's-HERTOGENBOSCH, den *27* April 1881. De Gemeente-Ontvanger voormoed, **J. TH. SOEPERS**

Periode der betalingen	Dagteekening der betalingen.		BEDRAG VAN ONTVANGEN SOMMEN		Nummer der boekingen in het journal.	Betalings-eervolgens-kosten.	Handteekening van den Ontvanger voor kwitantie.
	Maand.	Dag.	Valuit geschreven.	In cijfers.			
1	1881-82						
2							
3							
4							
5							
6							
7							
8							

De 19 April 1881 *Pericul 383,76* *H. van Lanschot*

Aanslag-biljet voor H. van Lanschot voor de plaatselijke inkomstenbelasting te 's-Hertogenbosch 1881/1882. Hij betaalde al de belasting ineens. Collectie Rijksarchief in Noord-Brabant.

meer zullen in beschouwing worden genomen. Op grond van de verdeling van deze geschatte inkomens werden 31 personen als de financiële elite van Den Bosch aangemerkt.¹⁵ Het laagste geschatte inkomen van deze top bedroeg 12.000 gulden. De gegevens over deze personen werden verwerkt in tabel 7.7. De 25 mannen en zes vrouwen, op vier na allen rooms-katholiek, waren in meerderheid ook te Den Bosch geboren. Van de elders geborenen kwamen er meer van buiten dan van binnen de regio. Van buiten de regio kwamen alleen rooms-katholieken. 12 van de 31 grote belastingbetalers te Den Bosch hadden geen beroep, negen werkten in het rechtswezen of het notariaat, zes in de handel en het kredietwezen. De meeste protestanten oefenden een beroep uit in het rechtswezen of het notariaat.

Van de 23 centrale bestuurders uit 1875 werden de gegevens bijeen gebracht in bijlage 7.9. Bijna tweederde van hen woonde in Den Bosch, twee woonden te Tilburg en de overigen te Boxtel, Eindhoven, Helmond, Oirschot, Oss, Veghel en Vught. 16 waren in de regio geboren, van wie zes in de provinciehoofdstad, terwijl er zeven van buiten kwamen. Zes centrale bestuurders waren protestant, de overi-

gen katholiek. Zowel het overwicht van de Bosschenaren als dat van de protestanten was minder groot dan in 1835 het geval was. Hun gemiddelde leeftijd was 55,4 jaar, ruim zeven jaar ouder dan die van de centrale bestuurders in het vorige peiljaar. Het aantal beroepen dat zij uitoefenden was groter dan in 1835. Beduidend minder centrale bestuurders hadden als beroep ambtenaar/politicus; de meesten waren nu werkzaam in het rechtswezen/notariaat, de handel en het geldwezen of waren zonder beroep.

Deze bestuurlijke elite wordt weer vergeleken met de financiële top. Van de 23 meest centrale bestuurders behoorden er zes tevens tot de top van de hoogstaangeslagenen, van wie er één hoog op de lijst met Bossche hoofdelijke omslagen stond. Daarnaast stonden er nog drie lager vermeld op de lijst van hoogst aangeslagenen. Deze zes (26 %) centrale bestuurders vormden de 'gemene deler', de 'doorsnede', van beide elites. Het waren Bosch van Drakenstein, Van den Mortel, C.R.E. van Rijckevorsel, Smits en Van Zinnicq Bergmann, allen katholiek, en de protestant Beresteijn.

Smits, de enige in dit gezelschap zonder familiebanden met voorname rooms-katholieke families te Den Bosch, dankte deze positie aan zijn uitzonderlijk hoge aanslag in de grondbelasting. In de regio betaalden slechts vier personen meer grondbelasting dan dit Provinciale-statenlid, wonende te Veghel en te boek staand als brouwer, wethouder en voorzitter van de Kamer van Koophandel. Hij betaalde deze belasting ten dele voor het grondbezit van zijn vrouw, Johanna Godschalk, dochter van Gerardus Godschalk, landbouwer en burgemeester te Den Dungen, die omstreeks 1835 deel uit maakte van de financiële top.¹⁶ Uitzonderd de Commissaris des Konings, Bosch van Drakenstein, en de raadsheer in het Provinciaal Hof, Van Zinnicq Bergmann, maakten al deze zes personen deel uit van families die ook reeds omstreeks 1835 tot de financiële en of bestuurlijke top behoorden.

Vijf (22 %) van de 23 centrale bestuurders hadden een eerste graad aanverwantschap met leden van de financiële top. Naast de drie die ook zelf tot de financiële top behoorden, waren dit de rechter Mr. W.D. Bosch, broer van de bankier en fabrikant Bosch, hoog aangeslagen in de Bossche hoofdelijke omslag, en Van Lanschot, wiens vader en oom zeer hoog aangeslagen waren.

Van de negen door Den Haag benoemde centrale bestuurders behoorden vier niet tot de lokaal-Bossche of regionale financiële top; drie anderen waren daaraan op moment van benoeming ook niet gerelateerd. Van de door de Kroon benoemden kwamen De Savornin Lohman, Van Zinnicq Bergmann en Bosch van Drakenstein, van buiten de regio.

Concluderend moet worden vastgesteld dat in 1875 minder protestanten in de financiële top aanwezig waren dan in 1835, maar nog steeds meer dan op grond van hun aandeel in de bevolking kan worden verwacht. Hierin bestond geen duidelijk onderscheid tussen Den Bosch en overige delen van de regio. De financiële top was minder geconcentreerd in en rond 's-Hertogenbosch dan in 1835; in 1875 hadden de industrieplaatsen Tilburg en Helmond een groter deel van de financiële top binnen hun gemeente dan tevoren. De Bossche financiële elite bestond voor een groot deel uit personen zonder beroep, personen werkzaam in het rechtswezen-notariaat en in de handel en het kredietwezen. Den Bosch bezat nog steeds het grootste aantal bestuurders met twee of meer functies, maar de centra-

Ie bestuurders waren in 1875 toch minder in deze stad geconcentreerd dan in 1835. In verhouding maakten meer protestanten deel uit van de bestuurlijke top dan van de financiële top. De financiële top, vooral die in Den Bosch, was gemiddeld ouder dan de bestuurlijke top, een verschil dat ook in 1835 zichtbaar was. Bijna eenderde van de bestuurlijke elite behoorde tevens tot de financiële elite en ongeveer één op de vijf leden van de bestuurlijke elite bezat een eerste graad (aan-)verwant onder de leden van de financiële top. Hierin is geen duidelijke af- of toename zichtbaar ten opzichte van 1835. Opmerkelijk is dat alle personen die in 1875 tot de beide 'top-elites' behoorden verwant blijken te zijn aan personen die in 1835 ook tot beide toppen behoorden. Er is dus tussen 1835 en 1875 sprake van continuïteit, zij het in mindere mate dan tussen 1810 en 1835.

6.4 De regionalisering van circa 1895

Op grond van de aanslaghoogten in 1893 konden 28 personen worden aangemerkt als samen de financiële top vormende. Zij betaalden minimaal f.850,- in de drie rijksbelastingen. Hun gegevens zijn bijeengebracht in bijlage 8.2. Van deze financiële top woonden ook circa 1895 weer de meesten, nu ruim de helft, in Den Bosch. Drie leefden te Tilburg en de overigen verspreid over zes andere plaatsen. Vrijwel allen waren katholiek. Op een kleine minderheid na was de gehele financiële top in de regio geboren en daarbinnen voornamelijk te Den Bosch. In vergelijking met 1875 was er een geringe vermindering in geografische spreiding en een kleine toename van Bosschenaren tussen deze grootste belastingbetalers. De gemiddelde leeftijd lag, met 58 jaar, iets hoger dan in 1875. Van de 28 mannen waren er zes werkzaam in de nijverheid, onder wie de drie Tilburgers en was een even groot aantal zonder beroep of rentenier. Vijf van de 28 waren actief in het rechtswezen/notariaat en vier als ambtenaar/politicus. Tot slot, acht van de 27 hoog-aangeslagenen in de personele belasting konden niet tot de 28 grootste belastingbetalers in de regio worden gerekend. Behalve bisschop Van der Ven betrof het industriëlen of kooplieden, die, op één uitzondering na, ook veel patentbelasting betaalden.

Vergelijking kan plaats vinden met de financiële top van 's-Hertogenbosch van 1894, zoals deze naar voren komt in een register van de lokale inkomstenbelasting. Hierin stonden alle personen met een geschat inkomen van 500 gulden en hoger vermeld. De gegevens van 109 van hen met een inkomen van 7.000 gulden of meer zijn verzameld. Op grond van de cumulatieve frequentieverdeling kunnen 23 mannen en twee vrouwen met een inkomen van minimaal 16.000 gulden als de lokale financiële top worden beschouwd.¹⁷ Hun gegevens staan in bijlage 8.6. Op één na waren allen rooms-katholiek; de meerderheid was geboren in Den Bosch. Het grootste aantal (9) was werkzaam in het rechtswezen of notariaat, in aantal (7) gevolgd door degenen werkzaam in het kredietwezen. In de top van deze Bossche financiële elite wordt duidelijk de Bossche economische structuur weerspiegeld, waarin de nijverheidssector minder ontwikkeld was dan in Helmond en Tilburg.

De gegevens van de 12 centrale bestuurders van de regio werden ter vergelijking bijeengebracht in bijlage 8.7. Tweederde van hen woonde in Den Bosch; vier woonden in respectievelijk Tilburg, Veghel, Boxtel en Son. Acht waren binnen de

regio geboren, de overige vier kwamen van buiten. Anders dan in 1875 werden in 1895 geen protestanten meer aangetroffen onder de centrale bestuurders. De leeftijd was gemiddeld iets lager dan in het vorig peiljaar, nu 51,3, maar nog altijd hoger dan in 1835. Ambtenaar-politicus was in 1895 het meest voorkomende beroep, direct gevolgd door beroepen in de handel en het geldwezen. Een vergelijking van deze bestuurlijke elite met de financiële top uit 1893 levert weinig overeenkomsten op; alleen van der Does de Willebois behoorde tot beide. Worden ook de grootste personele-belastingbetalers hierbij betrokken, dan verandert het beeld niet. Zeven van de 12 meest centrale bestuurders werden wel op de lijst van hoogstaangeslagenen uit 1893 vermeld, maar behoorden niet tot de top. In vergelijking met 1875 heeft zich in dit opzicht een wijziging voorgedaan. In 1875 behoorden de zeven meest centrale bestuurders die vermeld stonden op de lijst van hoogstaangeslagenen tot de top van die lijst, in 1893 niet. Het gemeenschappelijke deel tussen de bestuurlijke en financiële top was omstreeks 1895 kleiner dan 20 jaar eerder.

Een tweede verschil met 1875 verduidelijkt het eerste. Alleen de centrale bestuurders Verheijen en Mutsaers hadden ook deel uitgemaakt van de elites van 1875, terwijl alleen Does de Willebois directe familie-band met die elites had. Verder had de vader van Van Leeuwen uit Boxtel tot de regionale financiële top van 1844 behoord, stond de moeder van De la Court hoog op de Bossche lokale inkomstenbelasting van 1894 en de hoofdelijke omslag van 1873. Sasse van Yselt, kleinzoon van een fameus kamerlid en verwant met een aantal regionaal bekende families was niet direct verwant aan de bestuurlijke of financiële top van omstreeks 1875 of eerder. Samenvattend dient gesteld te worden dat de bestuurlijke en financiële top van 1875 een grote mate van continuïteit met die van 1835 vertoonde, terwijl er tussen 1875 en 1895 beduidend minder continuïteit was.

De centrale bestuurders Van Gulick en Manders, beiden koopman, hadden, evenmin als burgemeester Westerlaken, directe familiebanden met de regionale (bestuurlijke of financiële) elite in enig peiljaar. Zij kunnen beschouwd worden als nieuwe mensen. De beroepen van de vaders van de drie genoemde nieuwe mensen waren koopman, koopman-fabrikant en landbouwer-olienolenaar. Al combineerden enkele van die vaders dit met een functie op gemeentelijk niveau, zij waren ook in sociaal opzicht nieuwe mensen. De advocaat Loeff, Provinciale-statengriffier Sprengers en de Commissaris der Koningin Van Voorst tot Voorst moeten, als van buiten de regio afkomstig, in dit opzicht apart worden gehouden.

Vastgesteld kan worden dat er circa 1895 nog slechts een lichte oververtegenwoordiging van protestanten in de bestuurlijke en financiële elite bestond. De geografische concentratie van de financiële top was in 1893 iets toegenomen ten opzichte van 1875, niet alleen in en rond Den Bosch maar vooral ook in Tilburg en Eindhoven. De spreiding van de bestuurlijke elite bleef ongeveer gelijk; Den Bosch bleef het grootste aantal centrale bestuurders tellen. Protestanten ontbraken in 1895 tussen de meest centrale bestuurders. De meeste beroepen van de leden van de bestuurlijke top lagen in de sector van de beroepsbestuurders (ambtenaren-politici) gevolgd door die in de handel en het kredietwezen. Het aantal centrale bestuurders dat op de lijst van hoogst aangeslagenen voorkwam was lager dan in 1875. Slechts een gering aantal van hen blijkt (aan-)verwant te

zijn met de bestuurlijke of financiële elite van circa 1875; de continuïteit was derhalve verminderd.

6.5 Opdeling en eenheid circa 1910

De lijst van hoogstaangeslagenen voor het jaar 1910 bevat alleen de namen en personalia van de grootste betalers van de grond- en de personele belasting en vermeldt geen aanslagen. Deze gegevens werden aangevuld met de geschatte inkomens vermeld in kohieren voor de hoofdelijke omslagen van omstreeks 1910. Helaas ontbrak deze bron voor 's-Hertogenbosch. Op grond van de geschatte inkomens kunnen 21 personen met topinkomens worden aangeduid.¹⁸ Hun gegevens werden verwerkt in bijlage 9.2. Hun inkomen werd op minimaal 30 duizend gulden geschat. De gemiddelde leeftijd bedroeg 52 jaar.

Zeven van hen waren afkomstig uit Tilburg en evenveel uit Eindhoven. Vier leefden te Helmond, twee te Oss en één te Tongelre. Drievijfde van hen was rooms-katholiek. Vrijwel allen waren uit de regio afkomstig, terwijl personen die te Den Bosch geboren waren op deze lijst ontbreken. Vier van de 21 waren ambtenaar/politicus en evenveel zonder beroep, terwijl de overigen actief waren in de nijverheid en daarbinnen vooral in de textielindustrie. De geschatte inkomens waren het hoogst bij de twee gebroeders Philips, de fabrikanten van gloeilampen, het laagst bij drie sigarenfabrikanten.

Met behulp van de drie criteria konden voor 1910 de 14 centrale bestuurders worden opgespoord. Hun gegevens zijn bijeengebracht in bijlage 9.4. Zij waren allen rooms-katholiek en woonden in tien verschillende gemeenten, namelijk vier te Den Bosch, twee te Helmond en de overigen te Berghem, Beugen, Boxtel, Eindhoven, Gemert, Mill, Oss en Veghel. Elf waren binnen de regio geboren, van wie slechts één te Den Bosch. De gemiddelde leeftijd bedroeg 54,6 jaar en was dus bijna even hoog als in 1875. Vier waren ambtenaar/politicus en een even groot aantal was werkzaam in het rechtswezen of het notariaat. Een tweetal was actief in de nijverheid en een tweetal in de landbouw. De twee laatstgenoemde categorieën beroepen waren in eerdere peiljaren niet of nauwelijks in de bestuurlijke top aanwezig.

Van deze 14 meest centrale bestuurders stonden er in 1910 drie vermeld op de lijst van hoogst aangeslagenen. Dit waren Loeff, F.J.J. van Rijckevorsel en Smits van Oyen. Alleen van de laatste is, via de hoofdelijke omslag te Eindhoven, een geschat inkomen bekend. Smits van Oyen behoorde duidelijk tot de financiële top; voor Loeff en Van Rijckevorsel is dit niet bekend. De overige centrale bestuurders behoorden zeker niet tot de regionale financiële top. Zij waren evenmin (aan-)verwant aan leden daarvan. De 'gemene deler' van de bestuurlijke en de financiële top was in 1910 erg klein vergeleken met die van 1895 of 1875. Alleen de Boxtelse brouwer Van Leeuwen, het Bossche Tweede-kamerlid Van Sasse van Ysselt en de Commissaris der Koningin Van Voorst tot Voorst behoorden ook vijftien jaar eerder tot de bestuurlijke top, terwijl Loeff en Van Rijckevorsel met leden daarvan (aan-)verwant waren. De overigen waren nieuwe mensen.

De acht nieuwe centrale bestuurders waren Ardts, Coovels, Erp, Meijers, Van Hout, Van Kemenade, Verstraaten en Völker. De beroepen van hun vaders waren, landbouwer (3 x), rentenier, winkelier, notaris, brouwer en koopman. Deze

vaders hadden wel een bestuurlijke functie op gemeentelijk niveau bekleed, als raadslid, wethouder, secretaris of burgemeester.

Voor zover het mogelijk is iets op te maken uit de summier gegevens over de financiële elite van 1910 valt er een verdere concentratie in de vier grote steden waar te nemen, waarbij de verschillen tussen Den Bosch en Tilburg enerzijds en Helmond en Eindhoven anderzijds kleiner blijken dan in eerdere peiljaren. De beroepen van diegenen wier inkomens bekend zijn, worden vooral gevonden in de nijverheid. De bestuurlijke top van 1910 is haar concentratie in Den Bosch kwijt geraakt. Van de personen met twee en meer functies leefde nog slechts een kwart in deze plaats, terwijl de meest centrale bestuurders vrijwel in gelijke mate uit Den Bosch als uit andere plaatsen kwamen. Het aantal protestanten dat twee of meer functies bezat benaderde meer dan voorheen het aandeel der protestanten in de totale bevolking van de regio; geen van de centrale bestuurders was protestant. De meest voorkomende beroepen onder de centrale bestuurders werden gevonden in de sector van de beroepsbestuurders (ambtenaren-politici) en in het rechtswezen-notariaat. Het aandeel van de bestuurlijke elite in de financiële elite is in 1910 lager dan in de vorige jaren. De bestuurlijke top bestond voor het grootste deel uit nieuwe mensen.

*Commissaris van de Koningin
in Noord-Brabant Mr. A.J.E.
baron van Voorst tot Voorst
(1858-1928). Foto, collectie
Iconografisch Bureau.*

6.6 Verschuivingen en constanten, 1810-1910

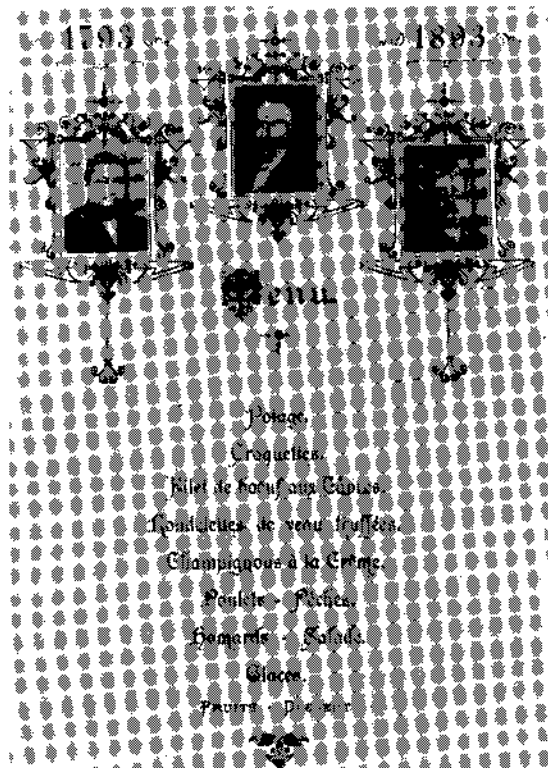
De bevindingen aangaande de jaren 1810, 1835, 1875, 1895 en 1910 wijzen op een ontwikkeling van een betrekkelijk homogene regionale elite in 1810, 1835 en 1875 naar een heterogene elite in 1895 en 1910. In tabel II is deze ontwikkeling samengevat. In 1810 en 1835 namen vooral katholieke inwoners van Den Bosch, samen met enkele protestanten, de meest vooraanstaande posities in. De, overigens gebrekkige, gegevens over de financiële elite wijzen op een grote gemene deler van de bestuurlijke en financiële top. Hierin bestond tussen 1810 en 1835 belangrijke overeenkomst en continuïteit.

Dit gemeenschappelijke deel van bestuurlijke en financiële top was ook in 1875 nog groot. Wel was in 1875 het aandeel van de protestanten en de inwoners van Den Bosch ten opzichte van 1835 wat teruggedrongen. Dit proces vond plaats, zoals in hoofdstuk 4 bleek, onder invloed van de komst van katholieke kiesverenigingen en van enkele belangenbehartigden organisaties. Deze ontwikkeling bleek zich in het peiljaar 1895 verder te hebben doorgezet; ze leidde ten

	1810	1835	1875	1895	1910
Omvang netwerk van bestuurders in absolute cijfers	-	59	94	151	152
daarvan te Den Bosch	-	29	46	51	39
„ Rooms-katholiek	-	32	73	127	134
„ protestant	-	26	18	17	10
Dichtheid netwerk	-	13,1	7,8	7,2	7,8
Aantal kernen	-	1	1	3	4
Aantal personen met ster >40 %	-	23	5	6	8
Bestuurlijke top					
Omvang regio	24	18	23	12	14
daarvan te Den Bosch	9	13	14	8	4
Omvang Financiële top	31	33	29	34	21
daarvan te Den Bosch	12	19	12	20	?
Omvang gemeenschappelijk deel bestuurlijke en financiële top	11	6	6	1	?
Aandeel van bestuurlijke top op lijst hoogst-aangeslagenen	-	-	9	5	3
Aandeel met 1e graad (aan-) verwante in gemeenschappelijk deel van B./F.top	2	3	0	0	?
Bestuurlijke top en zelf of vader behorende tot een vorige B./F.top als percentage	-	9 50 %	6 26 %	2 16 %	3 21 %
Financiële top en zelf, broer of vader behorende tot vorige B./F.top als percentage	-	13 39 %	9 30 %	15 44 %	(5) (24 %)

Deze tabel is geconstrueerd op basis van de familierelaties in bijlage 11.

*Menukaartje voor het diner
ter ere van drie generaties
notarissen De Bergh te
's-Hertogenbosch, 1793-1893.
Collectie Bibliotheek
Katholieke Universiteit
Brabant.*

slotte tot een duidelijk heterogene bestuurlijke elite en een daarvan grotendeels gescheiden financiële elite.

In het peiljaar 1910 bleek de scheiding tussen de bestuurlijke en de financiële elites vrijwel compleet. De bestuurlijke elite was bovendien in sociaal opzicht nog heterogener geworden dan in 1895. Het grootste deel van de bestuurlijke top was nu afkomstig uit in sociaal opzicht nieuwe families. De gegevens uit hoofdstuk vier geven aan dat in 1910 het netwerk van bestuurders wel weer meer een eenheid vormde dan in 1895 het geval was geweest. Dit moet worden toegeschreven aan de voorname posities die de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB) en de rooms-katholieke kiesverenigingen inmiddels binnen de regio hadden ingenomen. Hun opkomst hangt zeker samen met de kiesrechtuitbreidingen van 1887 en 1896.

Tot omstreeks 1875 was de positie van de regionale elite gebaseerd op autoriteit en persoonlijk vermogen, veelal berustend op handelskapitaal en grond- en effectenbezit. De continuïteit in de vooraanstaande geslachten bepaalde in hoge mate het gezag van de zich als beroepsbestuurders profilerende elite. Terwijl onder de financiële elite tussen 1885 en 1895 de economische basis verschoof van handelskapitaal en grond- en effectenbezit naar industrieel vermogen, veranderde ook de machtsbasis waarop de positie van de regionale elite was gebaseerd.

De economische bases van de bestuurlijke top bleken in 1895 diverser te zijn geworden; middelgrote en kleine bezitters, boeren en middenstanders, traden in

deze groep binnen; in het peiljaar 1910 overwogen zij getalsmatig. Als bestuursleden van de kiesverenigingen en belangenbehartigende organisaties deden zij eerder een beroep op persoonlijk en politiek charisma, op mobilisatie van politieke steun, dan op de traditionele hulpbronnen. De autoriteit die zij, of hun vaders, bezaten door bestuurlijke functies op lokaal niveau zal in veel gevallen echter mede een rol gespeeld hebben.

Tot slot is een vergelijking met de twee door tijdgenoten samengestelde elites uit hoofdstuk 1 hier op haar plaats. De door maire Van Berckel in 1810 geformeerde 'subjectieve elite', dat is de ten behoeve van het bezoek van Napoleon opgestelde inkwartieringslijst, correspondeerde voor 53 % met de Bossche families die vermeld werden in de regionale 'Statistique Personelle' en voor wat betreft de mannen voor 69 % met de 100 hoogstaangeslagenen te Den Bosch van dat jaar.¹⁹ Van de dertien in de 'Statistique Personelle' vermelde Bosschenaren die een inkomen van 10 duizend gulden of meer hadden, werden om onduidelijke redenen alleen bij de oud-patriot W.J. Heeren, de 'ami des français' M. van den Heuvel en de 'tres estimé' H. Bowier geen Fransen ondergebracht. De belangrijkste Franse gasten, de prinsen, koningen en ministers, werden ontvangen door de belangrijkste huishoudens in de regio.

Honderd jaar later vormden de verzamelde presidia van de katholiekendagen in het bisdom 's-Hertogenbosch weer een 'subjectieve elite'. Hoewel allen in één of meer organisaties bestuurlijk actief waren, behoorden alleen de voorzitters, De la Court en W.M. van Lanschot, zowel tot de bestuurlijke als de financiële elite in de regio.²⁰ De leden van de verschillende presidia speelden allen een vooraanstaande rol in de katholieke organisaties van arbeiders, boeren, onderwijzers en ondernemers. Deze op reputatie gebaseerde elite bestond niet uit de bestuurlijke en financiële top van de regio, maar uit bestuurders van organisaties met een specifieke aanhang, onder wie personen, niet in enig jaar vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen. Het bestaan van deze reputatie-elite onderstreept de geneese van een heterogene regionale elite met een klein, maar in geografisch en sociaal opzicht gespreid, centrum.

C. EEN CONGLOMERAAT VAN FAMILIES

7 De Familiebanden

7.1 Families

In het voorafgaande deel bleek tot zeker in het laatste kwart van de 19e eeuw een sterke overeenkomst te bestaan tussen de bestuurlijke en financiële elites. In dit hoofdstuk wordt de groep Bossche families beschreven die in deze periode in de beide elites voorkwam. De onderlinge familierelaties en de achtergronden van 'nieuwkomers' in dit 'Bossche familiecomplex' staan hierbij centraal. De rol van sociëteiten en genootschappen als belangrijke plaatsen van informele omgang krijgt daarbij eveneens de nodige aandacht.

Familierelaties binnen de elite hadden ten minste twee belangrijke functies. Door het erfrecht gingen goederen met economische waarde van hand tot hand, evenals familienamen waaraan status en eventueel erfelijke titels verbonden waren.¹ Daarnaast fungeerden deze verwantschapsrelaties als een sociaal kader waarbinnen een zekere toegenegenheid ten opzichte van elkaar bestond en waarop loyaliteiten en coherentie binnen de toplaag konden worden gebaseerd. Tegelijkertijd echter liepen politieke scheidslijnen en ook fijnmazig standverschil, zoals nog zal blijken, dwars door families heen.

Lokale en regionale bestuurders werden voortdurend aan de familierelaties herinnerd. De reglementen met betrekking tot het provinciaal bestuur en het gemeentebestuur sloten gelijktijdig lidmaatschap van (aan-)verwanten uit. De graad waarin dit verboden was varieerde. In 1826 stelde het reglement voor de Provinciale-statenleden dit op de tweede graad van bloedverwantschap, en voor Gedeputeerde-Statenleden en griffiers in de derde of nadere graad van bloedverwantschap of verzwagerden. Eenzelfde regeling gold voor burgemeesters en wethouders en de leden van de gemeenteraad.² Na de grondwetsherziening van 1848 verdwenen deze artikelen uit de reglementen en werden zij vervangen door wetsartikelen die bloed- of aanverwantschap tussen Provinciale-statenleden in de eerste graad en tussen Gedeputeerde-statenleden tot in de derde graad uitsloten.³ Dit zijn vérgaande uitsluitingen, die van de tijdgenoten een duidelijk inzicht in

de familierelaties vergden. Om inzicht in verwantschapsrelaties te verkrijgen zijn van de personen met centrale bestuurlijke functies en van personen die tot de financiële top gerekend kunnen worden, familierelaties nagezocht.⁴ Deze genealogische gegevens vormen het grondmateriaal voor dit hoofdstuk. In eerste instantie zal de aanwezigheid of afwezigheid van onderlinge huwelijken worden besproken. Hierbij dient er rekening mee te worden gehouden dat er in de samenleving scheidslijnen kunnen zijn die bepaalde huwelijken in de weg staan. Tussen protestanten en rooms-katholieken bijvoorbeeld waren huwelijken zeldzaam, terwijl andere vormen van omgang tussen hen, bijvoorbeeld in de herensociëteiten, wel intensief konden zijn. Huwelijken kunnen slechts een eerste indruk geven van de omgang binnen de elite.

7.2 Het Bossche familiecomplex

Binnen de financiële en bestuurlijke elite is duidelijk een groep van aan elkaar verwante families te onderscheiden. Zij woonden overwegend in en rondom de provinciehoofdplaats, 's-Hertogenbosch; vandaar de aanduiding het 'Bossche familiecomplex'. Dit complex is te zien als een cluster binnen de regionale elite. Tussen 1794, het moment waarop katholieken hun politieke emancipatie verkregen, en circa 1870 was de betekenis van deze groep families het grootst. Daarna werd de invloed van dit complex getemperd door de voortschrijdende politieke en sociale ontwikkeling, waaronder de groei van de rijkdom elders in de regio, bijvoorbeeld door de opbouw van industriële vermogens; toch bleven zij veelal ook later een vooraanstaande positie behouden.

Een eerste indicatie welke deze families waren wordt gevonden in het doopboek van de Sint-Janskathedraal, het religieuze centrum van de regio. Bij de aantekening van dopelingen in het doopboek werd een duidelijk standonderscheid aangegeven.⁵ Van de 4394 tussen 31 juli 1802 en 31 december 1820 gedoopte kinderen werden bij 118 (d.w.z. 2,7 %) van de dopen de namen van het ouderpaar voorzien van de latijnse titels voor heer en mevrouw, 'Dominus' en 'Domicella'. In al de overige 4276 gevallen werden de trotse ouders slechts bij hun namen genoemd. Van deze 118 door plebaan Hoogaerts als bijzonder gekenmerkte ouderparen had de man in 48 gevallen een academische graad, meestal (41 maal) J.U.D., doctor in beide rechten.

Bij 13 families staan bij alle geboorten in deze periode de ouders met dit standskenmerk aangeduid. Het betreft hier de families Van Blarkom, Borret, De la Court, Van der Does (de Willebois), Half-Wassenaer van Onsenoort, Van Lanschot, Luyben, Van Meeuwen, Van Son, Van Rijckevorsel, Verheijen, Vermeulen en De Wijs. Bij de families Van Bommel, Loutermans, Sassen en Suys ontbreekt de indicatie bij enkele geboorten. Plebaan Hoogaerts verleende zijn vererende aanduiding niet alleen op grond van persoonlijke verdiensten (zoals een academische graad), maar hield deze ook voor (vrijwel) gehele families gereed.

Van de 16 Bossche rooms-katholieke families die in 1810-1813 tot de bestuurlijke of financiële top behoorden, werden er acht meestal of steeds met dit standskenmerk aangeduid; het betreft de families Van Bommel, De la Court, Van Rijckevorsel, Sassen, Verheijen, Vermeulen, Half-Wassenaer en De Wijs. Drie van de acht niet aldus onderscheiden families waren niet uit Den Bosch af-

A.J.B. Half-Wassenaer van Onsenoort (1780-1860). Zuster van de districts-commissaris. Zij huwde de Bossche koopman J.F. van Rijckevorsel. Olieverf, waarschijnlijk door Q. van Amersfoort, foto, collectie Iconografisch Bureau.

komstig, terwijl bij vier wel zo onderscheiden Bossche families in deze periode geen geboorten plaats vonden (de families Van Berckel, Van der Heuvel, Kippinx en Vogelvanger) en de leden van de familie Heeren niet als 'Dominus' of 'Domitella' werden aangeduid. Van de negentien rooms-katholieke Bossche families die omstreeks 1835 tot bestuurlijke of financiële top behoorden leden van de families De la Court, Half-Wassenaer, Van Lanschot, Loutermans, Van Meeuwen, Van Rijckevorsel, Suys, Verheijen en Vermeulen door de plebaan onderscheiden. Van de tien niet met deze predicaten onderscheiden (maar wel in 1835 prominente) families waren er zeven niet uit Den Bosch afkomstig en vonden er bij twee geen geboorten plaats, terwijl de familie Mahie blijkbaar volgens de plebaan nog geen aanspraak op de titel kon maken. Wel door de plebaan onderscheiden, maar in de eerste twee peiljaren niet tot de bestuurlijke of financiële top behorend, waren de families Van Blarkom, Borret, Van der Does de Willebois en Luyben.

In het midden van de negentiende eeuw drongen door huwelijken families dit complex binnen die in andere delen van de regio woonden, de families De Kuyper uit Veghel en Smits van Eckart uit Eindhoven voorop. Zulke relaties brachten verbindingen met notabele families in de hele regio en, in de loop van de eeuw, heel Nederland.⁶

Onderscheid was er naar de bases van het financiële vermogen en de maatschappelijke loopbaan. Zoals reeds opgemerkt stonden tot 1795 bestuurlijke posities in de Nederlanden niet open voor katholieken. Slechts enkelingen onder

hen konden zulke posities bekleden, namelijk in enclaves die niet onder het gezag van de Staten-Generaal stonden. Deze laatsten bezaten dus reeds een bijzondere positie ten opzichte van de anderen. Het betrof in de regio de families Half-Wassenaer, Verheijen, De la Court en Borret, om de belangrijkste te noemen. Voor de meesten lag vóór 1795 alleen een loopbaan in de handel, de nijverheid of in het beheer van effecten of landerijen open. Aangezien 's-Hertogenbosch voor de handel een voornaam overslagcentrum was, kwamen uit deze tak van bedrijvigheid relatief veel voorname geslachten voort. De Van Rijckevorsels waren betrokken bij de wijnhandel, de Van Lanschots handelden in koloniale waren en de Vermeulens in laken.

Een andere, mogelijk de belangrijkste welvaartsbron voor de regionale elite, was het inkomen uit landbezit. Zoals bleek in het hoofdstuk over de financiële elite bestond tussen 1880 en 1885 het grootste deel van de vermogens bij overlijden uit grondbezit. Families als De la Court en Half-Wassenaer leefden voornamelijk van de pachtopbrengst van hun grondbezit. In de eerste decennia van de negentiende eeuw -en sterker naarmate het Bossche familiecomplex meer verweven geraakte met andere delen van de (regionale) elite- ontstond een grotere verscheidenheid in de middelen van bestaan van de notabele gezinnen. Rooms-katholieke fabrikanten als De Wijs (gedestilleerd), Loutermans (garens) en Rouppe van der Voort (metaal) geraakten met bovenstaande families verwant. De openbare functies die deze personen uitoefenden brachten ook verdiensten met zich mee, een bron van rijkdom vormden ze echter niet.

Bij speciale gelegenheden, zoals huwelijken, begrafenissen en jachtpartijen of op bal-avonden in de sociëteiten troffen de leden van het Bossche familiecomplex elkaar. Zo'n gelegenheid deed zich voor bij het huwelijk van Jhr.Mr. F.F. Half-Wassenaer en A.P.T.M. van Rijckevorsel in augustus 1850. De bruidegom was rechter te Eindhoven, zoon van de overleden districtscommissaris en eigenaar van de heerlijkheid Onsenoort en Nieuwkuyk. De vader van de bruid was een vermogende wijnhandelaar te Den Bosch. Op de lijst met genodigden voor het diner staan behalve drie pastoors en de gouverneur van Noord-Brabant nog 54 personen vermeld.⁷ Hieronder bevonden zich uiteraard leden van de familie Half-Wassenaer en leden van de verschillende takken Van Rijckevorsel. Verder waren genodigd mannen uit de families Borret, Van Lanschot, Van Bommel, Van Meeuwen, De la Court, De van der Schueren en Van de Mortel. De aanwezige echtgenotes waren afkomstig uit de Brabantse families Vermeulen, De Wijs, De Kuyper, Smits van Eckart, Oomen en Ingenhouz. Drie jaar later troffen 41 van hen elkaar weer, maar nu bij een tragischer gelegenheid, namelijk bij de begrafenis van de bruidegom.⁸

7.3 Familierelaties in het Bossche complex

De familie Van Rijckevorsel is door het zeer grote kindertal omstreeks 1810 nadrukkelijk in het complex aanwezig. Zij vormt een goede ingang om het familiecomplex te schetsen.⁹ De kinderen van de gebroeders Augustinus Tilmanus en Thomas Cornelis van Rijckevorsel huwden overwegend met telgen uit Bossche families; twee kinderen van de oudste broer huwden met een Van Lanschot en twee zonen van de jongere broer met een Half-Wassenaer. De daarop volgende

*De Bossche wijnkoopman
Th. C. van Rijckevorsel
(1751-1818) in jonge jaren.
Pastel, P.F. de la Croix (1778),
particuliere collectie, foto,
Iconografisch Bureau.*

generatie kende, bij de mannelijke en vrouwelijke afstammelingen van de oudste broer, tussen 1831 en 1876, een huwelijk tussen neef en nicht en voorts huwelijksrelaties met de Bossche families Mahie en Van Meeuwen en met de uit Luik (België) afkomstige Tilman. Deze familietak stierf in 1855 in de mannelijke lijn uit. Door de nakomelingen van de jongste broer werden huwelijken gesloten met leden van de Bossche families De Wijs, Van Heijst, Verheijen en nogmaals Half-Wassenaer. Huwelijken tussen 1848 en 1855 brachten een verbinding met de recent geadelde rooms-katholieke families De Kuiper (te Veghel) en Smits (te Eindhoven) en enkele huwelijksrelaties met vooral buiten Brabant bekende families zoals De van der Schueren en Dommers van Polderveld.

In de derde generatie vonden tussen 1863 en 1918 huwelijken plaats met regionaal vooraanstaande families -ten dele reeds aanverwant, ten dele nog niet - zoals Van der Does de Willebois en Van Sasse van Ysselt. Vooral bij de nakomelingen van Thomas Cornelis van Rijckevorsel vond een integratie plaats met nationaal prominente rooms-katholieke families, o.a. met de families Van Nispen tot Panerden, Bonnike en Westerwoud.

Ondanks het grote aantal huwelijken waarom het hier gaat en het feit dat de

partners steeds meer van buiten de regio kwamen, bleven deze uit een relatief klein aantal gezinnen komen. Er werd in beperkte kring gehuwd, een indicatie voor de geslotenheid van het milieu. De sociale achtergronden van de huwelijkspartners waren opvallend uniform. Zij waren meestal betrokken bij de (wijn)handel of rentenierend grondbezitter en voorts veelal politiek-bestuurlijk actief.

Minder uitgebreide families, zoals Van Lanschot, Van Meeuwen, Verheijen, De la Court en Vermeulen tonen niet helemaal dezelfde ontwikkeling.¹⁰ Bij hen kwamen de partners (bijna) elk uit een ander gezin en tevens kwamen bij de eerste twee families deze partners circa 1900 vaker uit regionaal prominente rooms-katholieke families dan bij de enkele huwelijken tussen 1790 en 1850 het geval was geweest. De familie Van Lanschot werd in de drie generaties tussen 1790 en 1870 verbonden met Rotterdamse handelsfamilies, de families Tomputte, Van de Kun en Fuchs. De daarop volgende generatie, die trouwde tussen 1894 en 1910, huwde overwegend met partners uit de regio, afkomstig uit andere bekende families, namelijk Van Meeuwen, Rouppe van der Voort, De la Court en Jurgens. Dit laatste huwelijk was voor deze uit Oss afkomstige margarinefabrikanten het eerste met een lid van de Bossche elite.

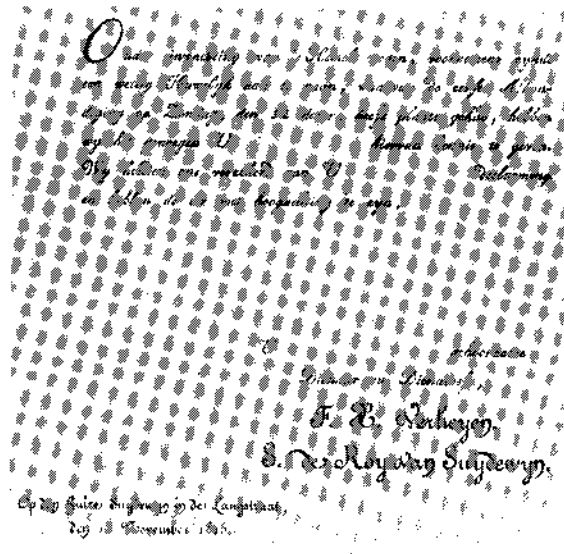
Door leden van de familie Van Meeuwen werden, in de twee generaties tussen 1825 en 1873, huwelijken gesloten met evenveel partners uit de regio als van elders. De leden van de generatie die tussen 1895 en 1910 huwden deden dit overwegend met regionale partners, namelijk met leden van de families Van Lanschot, Van Rijckevorsel, Van Hugenpoth tot den Berenclauw en Van Zinnicq Bergmann, allen uit 's-Hertogenbosch, en verder nog met o.a. De Quay, Ingenhouz en Michiels van Kessenich.

In de familie Verheyen kwamen in de twee generaties die huwden tussen 1800 en 1870 de partners overwegend van binnen de regio. Er werd (zowel in de mannelijke als vrouwelijke lijn) gehuwd met Van Rijckevorsel en Borret (die via de zusters E.M.C. en M.E. Vermeulen weer neef en nicht van elkaar waren), en met Van Bommel, Rouppe van der Voort en Van Cooth. Het huwelijk van Jhr.Mr. J.B.A.J.M. Verheijen met gravin Dumonceau in 1848 betekende een introductie aan het koninklijk hof. De daarop volgende generatie, die tussen 1873 en 1912 huwde, deed dit slechts in minderheid met een partner van binnen de regio. Daarbij is er een verschil tussen de huwelijken van de kinderen van Verheyen-Dumonceau en die van de overige familieleden. Alleen van de eerste konden enkele kinderen huwen met telgen uit families behorend tot de nationale elite, o.a. een Van Nispen tot Sevenaer en een Snouck Hurgronje. De overigen huwden met uit de regio afkomstige partners uit de families Tilman, Van Zinnicq Bergmann en Van Bommel (een dochter en een broer van de Van Bommel uit de eerdere generatie), of met buitenlandse notabelen.

Vergelijkbaar in huwelijksgedrag was de familie De la Court. Na tussen 1794 en 1870 voornamelijk huwelijkspartners te hebben gevonden binnen de regio (o.a. Van Bommel en Half-Wassenaer), werden na 1870 relatief veel huwelijken gesloten met personen van buiten de regio, onder andere met leden van de Belgische adel.

De familie Vermeulen tot slot had ook een hierop gelijkende ontwikkeling. Vonden er tussen 1790 en 1820 drie huwelijken plaats van dochters die de familie

Huwelijksaankondiging van de griffier van de provinciale-staten F.X. Verheijen en S. de Roy van Suydewyn (1815). Collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

integreerden binnen het Bossche familiecomplex, de huwelijken die door de mannen tussen 1790 en 1876 werden gesloten vonden in meerderheid plaats met partners van buiten de regio. Uitzondering vormden die met dochters uit de families Rouppe van der Voort en Borret.

De huwelijkspartners van de belangrijkste protestantse families binnen de regio, zoals die bij de adellijke families Bowier en Martini, kwamen vooral uit andere delen van Nederland. Daar waren deze families in de voorafgaande periode ook vandaan gekomen. Een aantal protestantse families binnen de regio was wel door echtelijke relaties onderling verbonden. De familie Bowier had in de eerste helft van de negentiende eeuw huwelijksbanden met de belangrijkste protestantse families uit de kring rondom het Bossche stadsbestuur en de rechtbank: Fema, Verhellouw, Versfelt en De Bergh. Leden van deze families waren zonder uitzondering reeds vóór 1795 in de regio met voorname posities bekleed. Zoals bij de bespreking van de 'Statistique Personelle' van 1810 bleek waren er toen verschillende protestantse ex-bestuurders in de regio aanwezig. Slechts een klein aantal van hen bezat in de latere peiljaren een topositie in de regio.

Huwelijken tussen rooms-katholieken en protestanten waren taboe (al kon men onder strenge voorwaarden kerkelijke dispensatie verkrijgen) en kwamen in de negentiende eeuw in het onderzoeksgebied weinig voor. Misschien typerend voor zulke gemengde huwelijken is dat juist twee dochters van de zich in 1866 'socialist' noemende liberaal-katholiek Mr. J.B. baron van Hugenpoth tot den Berenclauw met twee Nederlands Hervormden huwden.¹¹ Ook in een andere liberale familie, de familie Van Meeuwen, gebeurde dit. Maar ook een dochter van de als conservatief-katholiek bekend staande Jhr.Mr. J.B.A.J.M. Verheijen huwde in 1895 met een uit protestantse familie afkomstige jongeman. In deze gevallen waren bij de beoordeling van wat gepaste huwelijkskandidaten waren kenmerkend andere criteria belangrijker dan het katholicisme.¹²

Het belang dat men in de negentiende eeuw hechtte aan deze verwantschap-

pen mag blijken uit het feit dat vele familiearchieven wel iets van genealogische aantekeningen bevatten. Bij de opname van familieleden in een stamboom kon men echter opmerkelijk selectief zijn. In een omstreeks 1840 voor baron Van Rijckevorsel van Kessel opgesteld familieoverzicht liet men de kinderen van zijn broer Johannes Franciscus weg. Men was om politieke redenen gebrouilleerd.¹³ In de voor Jhr.Mr. J.B.A.J.M. Verheijen in 1894 opgestelde genealogie van de familie ontbraken verschillende overlijdensdata van de niet geadelde delen van de familie.¹⁴

7.4 De nieuwkomers

De naaste familie van de gouverneurs of commissarissen des Konings gingen in veel gevallen een huwelijk aan met leden van het Bossche familiecomplex. Uitzondering hierop vormen de eerste vier gouverneurs, die tussen 1815 en 1830 het ambt bekleedden; zij waren hiervoor waarschijnlijk te kort, gemiddeld slechts vier jaar, in functie.¹⁵

Verschillende van de naaste familieleden van de vier volgende gouverneurs en commissarissen, in functie tussen 1830 en 1910, huwden wel met leden van voorname families uit de regio. Van de uit Vlaanderen afkomstige A.J.L. baron van den Bogaerde de Terbrugge bleven de twee zonen, die binnen de regio bleven wonen, ongehuwd, terwijl de andere kinderen partners van buiten de regio huwden. Zijn oudste zoon huwde in Den Haag een Thyl van Serooskercken, die echter weer verwant was aan de in Heeze wonende familie van die naam. De volgende gouverneur, Mr. A.J.L. Borret, was Brabander en had zelf en via zijn echtgenote M.E. Vermeulen uitgebreide familiebanden met het Bossche familiecomplex. Eén van zijn zoons huwde een Verheijen. In 1856 werd de uit Utrecht afkomstige Jhr.Mr. P.J. Bosch van Drakenstein Commissaris des Konings. Hij geraakte door huwelijken van zijn kinderen verwant aan de families Van der Does de Willebois en Rouppe van der Voort. Zijn opvolger was Mr. E.A.J. baron van Voorst tot Voorst uit Gelderland; deze was niet verwant aan Noordbrabantse families. Eén van zijn twee kinderen huwde een dochter uit de Eindhovense familie Smits van Eckart. Uit de iets wijdere familiekring huwde een neef met een lid van de onder-tussen in Nijmegen woonachtige familie Rijckevorsel van Kessel. De voor de hand liggende verklaring voor deze huwelijken is natuurlijk de intensieve omgang van deze bestuurders met de meest vooraanstaande personen uit de regio.

Voor nieuwe delen van de financiële elite lagen de huwelijks-kansen anders. De binnen deze elite in de peiljaren 1895 en 1910 zo prominent aanwezige Tilburgse fabrikantenfamilies bezaten geen directe familierelaties met het Bossche familiecomplex.¹⁶ Hetzelfde was het geval met de meeste Helmondse en Eindhovense fabrikantenfamilies. Uiteraard huwden ook kinderen uit deze families met wat in de eigen optiek passende partners waren. Tussen de verschillende fabrikantenfamilies in de regio bestonden familierelaties. De Tilburgse wolhandelaars en wolfabrikanten met de bijna identieke namen Mutsaers en Mutsaerts en de wolfabrikanten Van Spaendonck waren verzwagerd. De Tilburgse fabrikanten Pollet waren verwant met de Helmondse Bogaers en de eveneens Tilburgse familie Diepen met de Boxtelse en Bossche fabrikanten (Rouppe) van der Voort. Zo is een uitgebreide lijst op te stellen.¹⁷ Een scheiding naar bedrijfstak blijkt daarbij

*De Bossche fabrikant
N.J. Rouppe van der Voort
(1834-1904). Foto (1869),
collectie Iconografisch Bureau.*

niet. Men kan overigens niet stellen dat de regionale fabrikanten een familieclan vormden. Daarvoor vonden te veel fabrikantenkinderen een partner uit niet-fabrikantenfamilies.

Bij de nieuwe delen van de bestuurlijke elite lag de situatie eender. Er zijn verschillende familierelaties aanwijsbaar tussen bijvoorbeeld (kinderen van) de bestuursleden van de r.-k. kiesverenigingen en tussen kinderen van burgemeesters en secretarissen. Maar evenzoveel huwelijken waren er in geheel andere richtingen. In zijn algemeenheid is hierin geen patroon zichtbaar, maar in incidentele gevallen waren families sterk onderling verbonden. Als voorbeeld kan dienen de aanverwantschap tussen de families Coovels (Helmond), Godschalks (Den Dungen), Smits (Veghel), Van Meerwijk en Sopers (Den Bosch).¹⁸ Bij het in 1873 te Veghel gesloten huwelijk tussen de Bossche gemeenteontvanger J.Th. Sopers en A.M.J. Smits, dochter van het Veghelse Provinciale-statenlid, waren uitsluitend 'neven' als getuigen aanwezig. Dit waren onder andere de (achter-)neven van de bruidegom A.N. Sopers en A.F.X. Luyben en de neef van bruid en bruidegom L. van Meerwijk.

Tussen de nieuwere delen van de elite en het Bossche familiecomplex vond slechts een beperkte mate van integratie plaats. Huwelijken tussen deze groepen families waren binnen de onderzochte periode zeldzaam. Voor sommige nieuwkomers uit Den Bosch bestonden deze kansen echter, ten gevolge van de Bataafse omwenteling, wel. Te noemen zijn de Bossche families Bolsius, Van Gulick, Loutermans, Luyckx, Mahie, Sassen en Spierings. Deze families bezaten omstreeks 1800 meest een ambachtelijke achtergrond (lintwevers, zilversmeden, medici,

speldenfabrikanten) en kwamen in de Bataafse en Franse tijd in het stadsbestuur. Eén of twee generaties later kwamen huwelijken voor met leden van de families in het Bossche complex die reeds door plebaan Hoogaerts als bijzonder werden onderscheiden. Bij niet-Bossche families kwamen zulke huwelijken slechts sporadisch voor. Tot de uitzonderingen behoren de huwelijken van de kinderen van gouverneurs en enkele huwelijken met telgen uit puissant rijke of geadelde families.

7.5 Informele omgang

In het voorafgaande was sprake van de familiebanden tussen leden van de bestuurlijke en financiële regionale elite en die van het Bossche familiecomplex in het bijzonder. Naast deze banden bestonden uiteraard ook banden gebaseerd op informele omgang in sociëteiten en genootschappen. In de regio en met name in de hoofdplaats, 's-Hertogenbosch, bestond een aantal van deze organisaties met leden uit de bovenlaag. De herensociëteiten boden de belangrijkste gelegenheid tot omgang, hoewel dit aspect ook aanwezig was bij bijeenkomsten van andere organisaties en instellingen. De bestuursleden van deze organisaties kwamen vaker dan de gewone leden bijeen en zij werden daarom in het voorgaande tot de bestuurlijke elite gerekend.¹⁹ Een korte karakterisering en beschrijving van het functioneren van de belangrijkste sociëteiten en genootschappen is op zijn plaats.

Trefpunt van elite en burgerij in 's-Hertogenbosch vormde de afdeling van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in die stad. Opgericht in 1819 mocht ze zich al spoedig verheugen in een tachtigtal in meerderheid rooms-katholieke leden, onder wie burgemeester Verheijen en andere stads- en provinciale bestuurders. Het doen houden van lezingen en het onderling verkeer van de leden waren de belangrijke functies van 't Nut. Daarnaast waren er sinds 1820 een Nutspaarbank en een bibliotheek en werd er tussen 1851 en 1867 en opnieuw na 1893 vanuit 't Nut lager onderwijs gegeven. Hoewel in de loop van de eeuw het aantal katholieke leden afnam, met name in 1824 en 1829, en 't Nut te 's-Hertogenbosch zich ontwikkelde tot een organisatie met een protestants overwicht en katholieke en joodse minderheden, behoorde circa 1890 nog een aantal vooraanstaande liberaal-katholieken tot de leden. In 1820 waren de drie katholieke gebroeders De Wijs, Mr. P.J. van Son en Mr. J.H. van Sassen lid en omstreeks 1890 A.J.A. van Lanschot, Mr. V.Th.J.M. Tilman en de twee gebroeders Van Meeuwen.²⁰

In de jaren 'twintig van de negentiende eeuw werd door de rooms-katholieke geestelijkheid gepoogd de geloofsgenoten van 't Nut weg te houden,²¹ waartoe in 1820 de 'Roomsche Katholieke Maatschappij ter bevordering van godsdienstige wetenschap en goede zeden voor het koninkrijk der Nederlanden' als alternatief werd opgericht, waarvan te 's-Hertogenbosch een afdeling ontstond. Eén van de gebroeders De Wijs werd als directeur daarvan genoemd. Lang heeft de maatschappij niet bestaan. Als een instelling, met 'voor de openbare rust ver uitzien gevolgen' werd ze bij koninklijk besluit in 1823 opgeheven.²² Ook in Tilburg-Oisterwijk (sinds 1870) en in Eindhoven (sinds 1875) bestonden afdelingen van 't Nut. Deze waren van de aanvang af overwegend niet-katholiek.²³

Eveneens een belangrijk trefpunt werden de vergaderingen van het in 1837 op-

De tuin van de Bossche sociëteit Het Casino omstreeks 1860. Litho, foto, collectie gemeentelijke archiefdienst 's-Hertogenbosch.

gerichte Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Deze vonden meestal plaats in de periode dat ook de Provinciale Staten bijeenkwamen. Zij werden echter door meer mensen dan de Provinciale-statenleden alleen bezocht. Na de uitgebreide bestuursvergaderingen van dit Genootschap - het complete bestuur bestond uit 37 leden - vonden regelmatig voordrachten plaats over culturele, historische, economische en politieke onderwerpen.²⁴ Tot omstreeks 1870 werden deze bijeenkomsten druk bezocht. Daarna bleef het bezoek tot de eeuwwisseling beperkt tot een vaste kern van overwegend liberaal-katholieke bezoekers.²⁵

Een in opzet veel selecter gezelschap werd gevormd door het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Dit broederschap uit 1318 was verbonden aan een kapel in de Sint-Jan en bestond sinds 1648 uit protestanten en katholieken. Jaarlijks genoten de leden een groots diner, waarbij traditioneel zwanenvlees geserveerd werd vandaar de populaire naam van Zwanenbroeders.²⁶ De leden kwamen uit een zeer beperkt aantal, voornamelijk Bossche, families. Het hierboven aangegeuide 'Bossche familie-complex' komt er bijna mee overeen.

Naar het aantal leden beschouwd vormden herensociëteiten de belangrijkste gezelschappen waarbinnen het informele sociale verkeer van de elite plaats vond. In vele plaatsen bestonden zulke clubs voor de gegoede burgerij die zich konden verheugen in een intensief bezoek. Meestal troffen de heren elkaar in de achter- of bovenzaaltjes van café's, maar in verschillende grotere plaatsen bezaten de sociëteiten een eigen lokaal. Ze vormden een plaats waar men elkaar trof onder het

genot van een glas, waar men kon lezen in kranten en buitenlandse tijdschriften, kon kaarten en soms ook biljarten of kegelen. Een enkele keer per jaar werd er een concert of bal gegeven of een feestmaal aangericht, waarbij ook vrouwen welkom waren.

Van enkele sociëteiten zijn de ledenlijsten bewaard gebleven.²⁷ De meeste sociëteiten waren voor een breed notabel publiek toegankelijk. Toelating geschiedde bij ballotage van mannen van 20 jaar of ouder die de vereiste contributie en entreegelden konden betalen. Alleen de met ledentekort kampende sociëteit De Harmonie, te 's-Hertogenbosch, stelde zich open voor vrouwelijke leden; dat gebeurde in 1889. Voor zover na te gaan is hadden de meeste sociëteiten een gemengde religieuze samenstelling. Protestanten en joden vormden daarbij minderheden onder de leden.

De eerste sociëteiten in Noord-Brabant dateren uit de laatste decennia van de achttiende eeuw. De oudste Bossche sociëteit, De Harmonie, werd opgericht in 1763 en werd enkele decennia later gevolgd door de patriotistische sociëteiten De Vaderlandse Sociëteit in 1786 en het hiervan in 1789 afgescheiden Amicitia. In 1809 werd de meer orangistische Nieuwe Sociëteit gevormd die in 1821 omgedoopt werd tot De Zwarte Arend. Tot slot werden nog in 1826 gesticht de sociëteit De Unie en in 1828 Het Casino. Binnen deze Bossche sociëteiten vond de assimilatie plaats tussen de protestantse elite en de nieuwe katholieke bestuurders van na 1795. Een soortgelijke situatie bestond in Eindhoven en Tilburg.²⁸

Slechts enkele sociëteiten kenden religieuze exclusiviteit: deze dateren van na de pauselijke Syllabus Errorum van 1864. Hiertoe werd in 1867 te 's-Hertogenbosch de sociëteit De Katholieke Kring gesticht, met als doel onder de Bossche burgerij een 'vereenigingspunt' te vormen, 'waar de leden van al de bestaande katholieke vereenigingen' en allen 'die het met de zaak der kerk goed meenen, elkander ontmoeten en de broederhand toereiken'. De kring nam de 'aanmerkingen en wenken der Kerkelijke Overheid betrekkelijk zijne rigting, wanneer deze hem geworden, als voorschrift aan'.²⁹ Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich voor in Eindhoven en Helmond.³⁰

Leden van het Bossche familiecomplex werden zelden lid van de Bossche sociëteiten De Harmonie en De Unie. Zij werden lid van de sociëteiten Amicitia, Het Casino of De Zwarte Arend, waar een hoge contributie en eventueel een 'numerus clausus' de exclusiviteit bewaakten. Van de sociëteit Amicitia was omstreeks 1895 een derde van de leden terug te vinden op de lijst van 339 hoogstaangeslagenen in de Provincie; van de sociëteit De Zwarte Arend een kwart.³¹ Op de ledenlijsten van Amicitia kwamen, in tegenstelling tot die van De Zwarte Arend, geen namen van protestantse families voor. In 1895 verkreeg deze sociëteit het predikaat 'alleen voor Katholieken'.³² Ze trok een overwegend clericaal en ouder publiek. Verschillende leden van de Bossche Sint-Vincentiusvereniging en de r.-k. kiesverenigingen, onder wie leden van de 'nieuwe' Bossche families, zoals Bolsius, Van Gulick, Van der Steen, Sopers en Van Meerwijk, stonden op de ledenlijst van Amicitia. Bij de sociëteit De Zwarte Arend figureerden vrijwel alle leden van de liberale Bossche kiesvereniging Nederland van omstreeks 1870 en enkele leden van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen op de ledenlijst.

De familie Eras op audiëntie bij de paus. Zittend Henri Eras (1836-1913), staande v.l.n.r. zoon Karel, dochter Josefien, neef Bernard Eras en dochter Johanna. Foto (± 1910), collectie gemeentelijke archiefdienst Tilburg.

7.6 Betekenis

De in de bestuurlijke en financiële elite zeker vóór 1895 zo prominent aanwezige Bossche families blijken in nauwe betrekking tot elkaar te hebben gestaan. Voor wat betreft de rooms-katholieken was dit gebaseerd op familiebanden, terwijl het contact tussen protestanten en rooms-katholieken onder meer tot stand kwam in informele omgang in sociëteiten. In het complex van verwante (Bossche) families was men zich die verwantschap bewust en ontleende men daaraan een zekere status. De leden ervan waren actief in vele lokale en regionale organisaties en leverden een groot deel van de belangrijkste bestuurders binnen de regio. Zij kwamen in een aantal eigen sociëteiten en een broederschap bijeen. Onder de rooms-katholieke families werd een aantal aangetroffen met bestuurlijke ervaring die vóór 1794 buiten Staats-Brabant was opgedaan. De overigen kregen die ervaring na dat jaar, onder andere in het Bossche stadsbestuur. De protestantse Bossche elite-families waren vrijwel alle reeds vóór 1794 in de regio actief.

Het relatieve betekenisverlies van dit Bossche familie complex tussen circa 1875 en 1895 is niet het gevolg van de penetratie van andere families uit de regio binnen dit complex, maar van een nieuwe machtsverdeling tussen de instellingen en economische verbanden waarbinnen zij en de andere delen van de elite functioneerden. De vaak uit de handel voortgekomen vermogens en de vermogens belegd in aandelen en grondbezit van deze families werden in de laatste decennia

van de negentiende eeuw overtroffen door nieuwe industriële vermogens binnen de regio. De betekenis van het Bossche familiecomplex binnen de bestuurlijke elite verminderde relatief doordat de r.-k. kiesverenigingen en de belangenbehartigende, nijverheids- en de boerenorganisaties, een nieuwe, bredere basis vormden voor deze elite. Een enkele sociëteit, de kiesverenigingen en de grootste boerenorganisatie verkregen daarbij een clericaal-katholiek karakter, waarin slechts een klein deel van de (oude) regionale elite zich kon vinden.

De sociale integratie in Provinciale Staten, de kiesverenigingen, de belangenbehartigende-organisaties en, in mindere mate, ook in het Provinciaal Genootschap en enkele sociëteiten, liet de familiale segregatie tussen het Bossche familiecomplex en de nieuwe families ongemoeid. De tot het Bossche familiecomplex behorende families huwden meer en meer met leden van de nationale rooms-katholieke elite en weinig met leden van de nieuwe regionale elite.

8 Enkele families in ontwikkeling

Rijkdom en invloed op politiek gebied waren slechts in uitzonderlijke gevallen het werk van een enkeling. De sociale positie van een familie werd vaak mede door de activiteiten van eerdere generaties gevormd. Daarbij dienden de mogelijkheden optimaal gebruikt te worden en kon het missen van kansen het einde van een bijzondere positie betekenen. In een drietal korte schetsen zullen zulke activiteiten en hun bijdragen aan het collectieve lot van de familie worden beschreven, waarna een poging wordt gedaan daaraan enkele algemene kenmerken te ontleen. De eerste familie is een geslacht dat aan het begin van de onderzoeksperiode reeds een vooraanstaande plaats in de politiek van de regio innam, de tweede familie steeg in het laatste kwart van de negentiende eeuw tot de financiële top van de regio en de laatste familie behoorde aan het eind van de onderzoeksperiode tot de bestuurlijke regionale elite.

8.1 De la Court, bestuurders met ervaring

8.1.1 Katholieke emancipatie

De familie De la Court behoorde aan het einde van de achttiende eeuw tot de vooraanstaande katholieke families in Staats-Brabant. Mr. Peter Adriaan de la Court was gedurende 40 jaar (1753-1792) secretaris en drossaard van de niet tot Staats-Brabant behorende enclave Gemert. Hij was gehuwd met Maria van der Gheest, weduwe van H.J. Borret, een katholiek die een vergelijkbare positie bekleed had in het Land van Ravenstein. Na het overlijden van Maria van der Gheest huwde De la Court opnieuw.¹ Mr. P.A. de la Court overleed te Gemert in 1792; hij liet aan zijn oudste zoon, Paulus Emmanuel Antoine, een niet onaanzienlijk vermogen na.²

Deze in 1760 geboren Mr. Paulus E.A. de la Court had rechten gestudeerd; in de voetsporen van zijn vader opteerde hij voor een bestuurlijke loopbaan. Als advocaat te 's-Hertogenbosch gevestigd betrad hij na de inname van deze stad (oktober 1794) aan de zijde van de patriotten het Bossche politieke leven. De politieke omwenteling die in oktober 1794 plaats vond bracht gelijkberechtigting voor katholieken en schiep nieuwe bestuurlijke kansen voor iemand als De la Court. Hij werd lid van de nieuw gevormde stadsregering.³ Al snel maakte hij binnen Bataafs-Brabant in tal van bestuurlijke functies carrière; hij werd reeds in 1796 verkozen tot lid van de Nationale Vergadering. Van 1799 tot 1806 was hij lid van het departementsbestuur en in 1807 werd hij door Koning Lodewijk Napoleon tot Landdrost van Brabant benoemd. In deze functie was hij de hoogste gezagsdrager binnen het Departement.

Op de 'Liste des 54 personnes les plus Marquantes', samengesteld na de inlij-

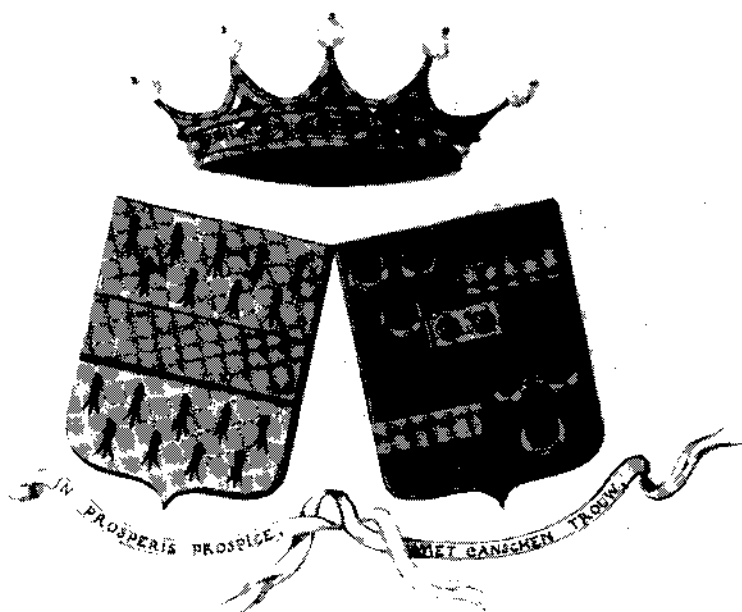
ving bij Frankrijk in 1810, werd hij gekarakteriseerd als een 'Administrateur Eclairé, très protégé par l'ancien gouvernement'.⁴ Hij werd in mei van dat jaar door keizer Napoleon benoemd tot departementale 'Receveur Général'. Na de Franse tijd bleef hij ontvanger-generaal der directe belastingen; van 1826 tot 1829 was hij administrateur van 's Rijks schatkist in Noord-Brabant. Tevens maakte hij deel uit van de Provinciale Staten en was hij van 1831 tot 1840 Tweede-Kamerlid. Hij publiceerde als voorzitter en lid van de Provinciale Commissie van Landbouw over ontginningen. In 1823 werd hij door Koning Willem I in de adelstand verheven.

In de Franse tijd stond deze De la Court vermeld op de lijsten van hoogstaangeslagenen in 's-Hertogenbosch en het Departement 'Monden van de Rijn'. In 1830 behoorde hij bij de hoogst aangeslagenen in Den Bosch.⁵ Hij huwde in 1794 met Maria Joanna Theresia van Bommel, dochter van een vooraanstaande Bossche handelsfamilie. Zijn zwagers Van Bommel huwden dochters uit de families Van Rijckevorsel en Van Half-Wassenaer. Tot de bezittingen die De La Court via zijn huwelijk verwierf behoorden o.a. het landgoed 'De Baasterhoeve' in Oostelbeers en een herenhuis te 's-Hertogenbosch.⁶

De enige zoon die hem overleefde, de in 1795 geboren Jhr.Mr. Leopoldus Josephus Antonius Arnoldus de la Court, volgde hem in 1829 op als administrateur van 's Rijks schatkist. Deze benoeming werd indertijd in verband gebracht met de regeringsgezinde politieke houding van De la Court senior, die in 1829 bereid werd gevonden het politieke toneel opnieuw te betreden om de regeringsgezinde partij te versterken.⁷ Jhr.Mr. L.J.A.A. de la Court trad, na het overlijden van zijn vader, ook in diens voetspoor als beheerder van het landgoed te Oostelbeers en van 1846 tot 1863 als lid van de Provinciale Commissie van Landbouw. Hij schreef verschillende notitieboeken vol over de landbouw op het eigen landgoed en over agrarische problematiek in het algemeen.⁸ Landbouw was zozeer zijn hartstocht, dat het grootboek dat hij als administrateur van 's Rijks schatkist bijhield, in latere jaren tevens werd gebruikt als dagboek van zijn landgoed.⁹ Veel politieke en bestuurlijke ambities had hij niet. Hij was lid van de sociëteit De Zwarte Arend, de Ridderschap en het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.¹⁰

In 1833 huwde hij met jonkvrouw Julie Maria Claire Half-Wassenaer van Onsenoort. Zij behoorde eveneens tot een zeer rijke familie in de regio. Na het overlijden van haar broer in 1853 verkreeg zij uit het vaderlijk erfdeel 170 ha weide en bouwland, voornamelijk gelegen in gemeenten langs de Maas, en voorts het kasteel Onsenoort te Nieuwkuyk (waarde f.18.000).¹¹ Jhr.Mr. L.J.A.A. de la Court erfde in 1848 het totale vermogen van zijn vader, waarvan de waarde onbekend is, maar dat in elk geval ruim 230 ha bos, bouw- en weilanden, plus een aandeel in de opbrengst van de tienden onder Oirschot en Best omvatte. In 1844 was hij de - naar omvang - 25ste belastingbetaler van 's-Hertogenbosch. Na het overlijden van zijn vader in 1848 steeg hij op een regionale lijst tot de - naar omvang - derde betaler.¹² Leopold J.A.A. de la Court voegde vooral bezittingen aan het vermogen van de familie toe. Hierdoor werd de positie van de familie binnen de regio geconsolideerd. Zijn oudste zoon, Jhr. Josephus Maria Wilhelmus Emmanuel de la Court bouwde daarop met politieke ambities verder.

De familiewapens De la Court en Half-Wassenaer, ter gelegenheid van het huwelijk in 1833 tussen beide families op één blad getekend. Collectie Rijksarchief in Noord-Brabant.

8.1.2 Regionaal hoogtepunt en politiek verlies

Jhr. Jos de la Court, zoals de in 1840 geboren zoon alom werd genoemd, was reeds op jeugdige leeftijd gemeenteraadslid in Den Bosch geworden en werd in 1871, als kandidaat van de rooms-katholieke kiesvereniging Noord-Brabant, gekozen tot Provinciale-statenlid. Deze, dat jaar voor het eerst optredende, kiesvereniging was anti-liberaal en een verzamelpunt voor clericale en conservatieve katholieken. In hetzelfde jaar werd hij tevens lid van het Nederlands Comité ter viering van het 25-jarig pausschap van Pius IX. Reeds in 1878 werd hij tot Gedeputeerde-Statenlid gekozen, na voordien nog enkele jaren wethouder in Den Bosch te zijn geweest. Al snel verwierf hij meer functies. Jos de la Court werd lid (en later voorzitter) van het College van Regenten over de Godshuizen en de Algemene Armen te Den Bosch, lid (en later voorzitter) van de Bijzondere Raad van Sint-Vincentiusverenigingen in Den Bosch en (vice-)voorzitter van de Sociëteit 'De Katholieke Kring'. Ook nam hij deel aan diverse internationale congressen over katholieke sociale politiek, etc.¹³

Hij werd voorzitter van de kiesvereniging Noord-Brabant en was tot 1895 verbonden aan de Bossche krant 'De Noordbrabanter', waarin hij politieke commentaren schreef.¹⁴ Hij was, in de woorden van pater Van den Elsen, 'de groote leider van bijna alle katholieke instellingen in Den Bosch'.¹⁵ Beviend met het priester-kamerlid dr. Schaepman nam hij actief deel aan de strijd om de totstandkoming van een rooms-katholieke organisatie op nationaal politiek ter-